

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής πολιτικής

ΠΜΣ

Κοινωνικές διακρίσεις, μετανάστευση και ιδιότητα του πολίτη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ

**“Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ”**

ΧΑΣΚΗ ΜΑΡΙΑ
(ΑΜ: 3032201401417)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ,
Αναπληρωτής καθηγητής

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2017,
ΚΟΡΙΝΘΟΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ

**“Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ”**

ΧΑΣΚΗ ΜΑΡΙΑ
(ΑΜ: 3032201401417)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ,
Αναπληρωτής Καθηγητής

Εγκρίθηκε από την τριμελή εξεταστική επιτροπή

.....
Σπυριδάκης Εμμανουήλ
Αναπληρωτής Καθηγητής

.....
Φερόνας Ανδρέας
Επίκουρος καθηγητής

.....
Καρακατσάνη Δέσποινα
Καθηγήτρια

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί διπλωματική εργασία στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Κοινωνικές διακρίσεις, μετανάστευση και ιδιότητα του πολίτη» του τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής πολιτικής, του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Πριν την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της παρούσας διπλωματικής εργασίας, αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω ορισμένους από τους ανθρώπους που γνώρισα, συνεργάστηκα μαζί τους και έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην πραγματοποίησή της.

Πρώτο από όλους θέλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή της διπλωματικής εργασίας, Αναπληρωτή Καθηγητή Σπυριδάκη Εμμανουήλ για την πολύτιμη καθοδήγηση του, την αποτελεσματική συνεργασία και τη συμβολή του στην ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας και την εμπιστοσύνη και εκτίμηση που μου έδειξε. Στη συνέχεια θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Καρακατσάνη Δέσποινα και Φερόνα Ανδρέα που δέχτηκαν να είναι μέλη της επιτροπής αξιολόγησης της μεταπτυχιακής εργασίας καθώς και για την πνευματική και ηθική προσφορά τους καθόλης της διάρκειας των σπουδών μου. Τις ευχαριστίες μου εκφράζω και για τον καθηγητή Μποζατζή Νίκο που με το πολύτιμο υλικό στην κοινωνική ψυχολογία, κοινωνικό κονστρουξιονισμό και την ανάλυση λόγου, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και πολύτιμης βοήθειας για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θέλω να απευθύνω στον διευθυντή των κοινωνικών φροντιστηρίων του Δήμου Κορινθίων, Ανδρικόπουλο Βλάση για την υποστήριξη και τη σημαντική βοήθειά του σε αυτή μου την προσπάθεια, καθώς και στην Φερετζάνη Μαρίνα, υπεύθυνη προγραμμάτων voucher. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους τους φίλους και συγγενείς μου που πίστεψαν σε μένα και με ενθάρρυναν σε κάθε στάδιο των σπουδών μου και ιδιαίτερα τις αδερφές μου Κατερίνα και Ελισάβετ και τη φίλη μου Βίκυ που με υπομονή και κουράγιο πρόσφεραν την απαραίτητη ηθική συμπαράσταση για την ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τους γονείς μου Λάμπρο και Γεωργία, για την διαχρονική συμπαράστασή τους και την υλική και ηθική στήριξη των επιλογών μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ.....	7
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	8
ABSTRACT.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	10
ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	10
1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
1.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ – ΑΦΟΡΜΗΣΗ.....	13
1.3 ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ.....	14
1.4 ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	15
1.5. ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	17
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ.....	17
2.1 ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ	17
2.2 ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ.....	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	29
ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΟ.....	29
3.1 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ.....	29
3.2 Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ.....	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....	35
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5.....	39
ΕΡΕΥΝΑ.....	39
5.1 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	39
5.2 ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	42
5.3 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	44
5.3.1 Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.....	44
5.3.2 ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.....	46
5.3.3 Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	49
5.3.4 Η ΑΝΑΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ ΕΞΑΙΤΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ & ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ.....	51
5.3.5 ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ.....	63
5.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	65
ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	71
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	76
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	77

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

- **ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ:** Κοινωνικό φύλο είναι οι **κοινωνικές** διαφορές των δυο φύλων, σε αντίθεση με τις **βιολογικές** διαφορές. Είναι το πώς βλέπεις κοινωνικά τον εαυτό σου: άντρα, γυναίκα ή στοιχεία και των δύο. Στα ελληνικά με τον όρο «κοινωνικό φύλο» ή ενίοτε «γένος» αποδίδουμε το gender, σε αντίθεση με το βιολογικό φύλο (sex). Αν και η ετυμολογία της λέξης gender ανάγεται στο λατινικό genus και στο ελληνικό «γένος» που υποδηλώνει κάτι γενικό, η μετάφραση «γένος» για το gender δεν είναι δόκιμη.
- **ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ:** Η έννοια της ταυτότητας αναφέρεται στο σύνολο των αντιλήψεων, πεποιθήσεων και συναισθημάτων που αφορούν στον εαυτό μας. Η συνοχή μεταξύ εμπειρίας, ιδεών, αξιών και πεποιθήσεων διασφαλίζεται μέσω της ταυτότητας.
- **ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΟΝΣΤΡΟΥΚΤΙΒΙΣΜΟΣ:** Ο όρος κονστρουκτιβισμός ονομάζεται συνήθως και «ερμηνευτική» ή «νατουραλιστική» μέθοδος, με βασικό αξίωμα και επιστημολογική παραδοχή ότι η *«πραγματικότητα αποτελεί κοινωνική κατασκευή»*. Η έννοια της κοινωνικής κατασκευής προϋποθέτει ότι θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη το λόγο (discourse) ως το βασικό μέσο της διαρκούς κατασκευής και ανακατασκευής της πραγματικότητας. Ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός δεν αρνείται ότι υπάρχει η πραγματικότητα αυτή καθεαυτή (ώστε να μην προσεγγίσει τον **σολιψισμό**), αν και δεν θεωρεί την έννοια της πραγματικότητας ως δεδομένη και φυσική.
- **ΣΤΡΟΥΚΤΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ:** Μια θεωρία η οποία υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος μπορεί να γίνει αντιληπτός μόνο μέσα από ένα δίκτυο συμβολικών σχέσεων- δομών στις οποίες συμμετέχει χωρίς να το συνειδητοποιεί. Εμπνευσμένη από έρευνες στους τομείς της ανθρωπολογίας, της εθνολογίας και της γλωσσολογίας, η αντίληψη αυτή αναπτύχθηκε μετά τον Β Δ Παγκόσμιο Πόλεμο.
- **QUEER THEORY:** Μια σχολή ακαδημαϊκής θεωρίας μέσα από την οποία αναλύονται οι αυθαίρετες υποθέσεις για το φύλο, τη σεξουαλικότητα, τους έμφυλους ρόλους. Εναντιώνεται πλήρως στην κοινωνική επιβολή της ετεροκανονικότητας. Πιο γνωστή θεωρητική του πεδίου είναι η Judith Butler.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί κατά πόσο η οικονομική κρίση επιδρά στην κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας. Κύριος ερευνητικός άξονας ήταν να καταδειχθεί μέσα από τον λόγο των υποκειμένων η επίδραση που ασκεί στην καθημερινότητα τους η οικονομική κρίση και κατά πόσο αυτή άλλαξε ή όχι τους κοινωνικούς και έμφυλους ρόλους των ατόμων. Ως μέθοδος επεξεργασίας επιλέχθηκε η ημι-δομημένη συνέντευξη γιατί αποτελεί την κατάλληλη μέθοδο για να καταδείξει στοιχεία και πληροφορίες από την καθημερινότητα των υποκειμένων.

Πιο συγκεκριμένα οι ερευνητικοί άξονες περιλαμβάνουν την νοηματοδότηση της οικονομικής κρίσης, το βίωμα της κρίσης, τη σχέση των υποκειμένων με το κράτος και το οικογενειακό περιβάλλον, την ανακατανομή των ρόλων εξαιτίας της κρίσης και τέλος την προοπτική τους για το μέλλον. Αρχικά θα γίνει μια βιβλιογραφική επισκόπηση σε θεωρίες γύρω από το κοινωνικό φύλο και την ταυτότητα. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί μια κριτική θεώρηση σχετικά με το κοινωνικό φύλο και την ταυτότητα και κατά πόσο οι δυο αυτές έννοιες αποτελούν κοινωνική κατασκευή. Επιπρόσθετα θα επιχειρηθεί αδρομερώς μια ιστορική αναδρομή της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Επιλογικά θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της έρευνας και τα συμπεράσματα που απορρέουν από την εμπειρική μελέτη.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικό φύλο, έμφυλη ταυτότητα, κοινωνική ταυτότητα, πολιτικές ταυτοτήτων, κοινωνική κατασκευή, ελληνική οικονομική κρίση.

ABSTRACT

The scope of this thesis is the research of the effects of the financial crises on the general identity construction. The main research axis was demonstration of the effects of the financial crisis on their daily life and whether or not it has changed the general and social roles of individuals according to the reason of the research subject. The semi-structured interview was selected as the processing method for this research, and it appears to be the appropriate method to demonstrate the data and information of the subject's everyday life.

More specifically the research axis include the meaning that has been given to the crisis , the crisis experience ,the subject relation to the state and their family environment, the redistribution of the roles that might occurs due to the crisis and last but not least their prospects for the future. In the beginning there's going to be a review of the social gender and identity theory literature. Furthermore, there will be an attempt to demonstrate a theoretical construction based on critical reasoning about the social gender and identity and whether or not this two notions are a social construction. Moreover, there will be a multilateral attempt to present a chronicle of the economical crisis in Greece. To conclude there will be a presentation of the research result as well as the conclusions of this empirical research.

Key words: Social gender, gender identity, social identity, political identity, identity policies, social construction, Greek financial crisis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν αναφερόμαστε στην έννοια «φύλο» αναφερόμαστε στην κοινωνική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς και των σχέσεων ανισότητας. Αυτή η κοινωνική κατασκευή προσδίδει στον/στην καθένα/μιά την ταυτότητα του φύλου του: οι άνθρωποι αναπτύσσουν ανάλογα χαρακτηριστικά επηρεαζόμενοι από την ταυτότητα του φύλου τους κοινωνικοποιούνται και συμπεριφέρονται ανάλογα με τον ρόλο που του προσδίδουν. Και ενώ κάποιος εσφαλμένα θεωρούν τις νόρμες ανδρισμού/θηλυκότητας φυσιολογικές και καθοριζόμενες από την «βιολογία», η πραγματικότητα διαφέρει: η νόρμα είναι κατασκευασμένη κοινωνικά. Το φύλο υπάρχει μόνο στο βαθμό που σημασιοδοτεί σχέσεις μεταξύ ανθρώπων. Όπως αναφέρει κάποια φεμινίστρια, η πολιτική για να εξαλειφθεί η σχέση της έμφυλης ανισότητας είναι: “να προτείνεις ότι οι γυναίκες δεν υπάρχουν και να κάνεις πολιτική σαν να υπήρχαν εφόσον όλος ο κόσμος συμπεριφέρεται σαν να υπάρχουν πέρα από κάθε αμφιβολία”.

Από την «ανακάλυψη του φύλου», η φράση είναι του Ευθύμιου Παπαταξιάρχη (1992), έχουν περάσει περίπου τριάντα χρόνια. Οι ανακαλύψεις, όπως άλλωστε και οι εφευρέσεις, δεν γίνονται εν κενώ, το μέγεθός τους μάλιστα κρίνεται και από το βαθμό στον οποίο εκ των υστέρων φαίνεται να έχουν διευρύνει, τροποποιήσει ή ανατρέψει παλιότερες αντιλήψεις, γνώσεις και τεχνικές συμπεριλαμβανομένων και αυτών στις οποίες ενδεχομένως στηρίχθηκαν. Η ανακάλυψη του φύλου μετασημάτισε τόσο τα συμφραζόμενά της, το γυναικείο κίνημα και τον ακαδημαϊκό χώρο όσο και τη μεταξύ τους σχέση. Σήμερα, είτε ως χοάνη που καταβρόχθισε και ενσωμάτωσε την ενέργεια του κινήματος, είτε ως στέγη που παρέχει στη φεμινιστική σκέψη καταφύγιο, είτε ως και τα δυο μαζί, ο ακαδημαϊκός χώρος είναι το κυριότερο, αν όχι το μοναδικό πλαίσιο στο οποίο η σκέψη αυτή έχει θέση και αντίκτυπο.

Η «ανακάλυψη» του φύλου οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό ή την εξολοκλήρου αμφισβήτηση των ανθρωπολογικών κατηγοριών που είχαν αποτελέσει τα αρχικά συμφραζόμενα ή τις προϋποθέσεις της: Επιστήμη, και πολιτική στράτευση, πράξη και θεωρία, άτομο και κοινωνία, πολιτισμική ταυτότητα και διαφορά, υποκείμενα και αντικείμενα της εθνογραφίας, δράση και δομή, συμβολικό και πραγματικό, και, πάνω απ’ όλα, φύση – βιολογία, κοινωνία – πολιτισμός. Πρόκειται περίπου για το σύνολο των αναλυτικών εννοιών της ανθρωπολογίας.

Η ιδέα ότι το φύλο είναι της κοινωνίας και του πολιτισμού και όχι της φύσης και της βιολογίας δεν είναι μόνον «εννοιολογικό εργαλείο» που λύνει προβλήματα, αλλά και εργαλείο που έχει

επίσης δημιουργήσει προβλήματα η λύση των οποίων δεν είναι προφανής. Ίσως αυτό είναι δείγμα της ζωντανίας της. Η παραδοχή σύμφωνα με την οποία η σχέση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι μια σχέση αντίθεσης, με την έννοια ότι το ένα είναι ό,τι δεν είναι το άλλο, αποτέλεσε τη βάση και τον κεντρικό άξονα της προβληματικής για το φύλο. Σήμερα, για λόγους που νομίζω ότι είναι εύλογοι και τους οποίους θα προσπαθήσω να εξηγήσω, η παραδοχή αυτή αμφισβητείται. Ωστόσο, η υπέρβαση της αντίθεσης μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι δύσκολη, καθώς η αντίθεση αυτή εμφανίζεται από τη μια ως γόρδιος δεσμός, και από την άλλη ως νήμα, που αν το χάσουμε, θα βρεθούμε στη θέση εκείνων του λαβυρίνθου - στο μέτρο μάλιστα που το φύλο δεν αφορά μόνο το που αλλά και το ποιοι είμαστε, σε πολύ χειρότερη.

Η αναγωγή του «κοινωνικού φύλου» σε «αναλυτικό εργαλείο» σήμαινε ότι η έννοια αυτή έπρεπε να αποσυνδεθεί από τις πολιτισμικά συγκεκριμένες πολιτικές διεκδικήσεις με τις οποίες είχε συνδεθεί, ή καλύτερα, νοηματοδοτούσε, αλλά επίσης ότι έπρεπε να οριστεί με σαφήνεια, και συγκεκριμένα, να αποκαθαρθεί από ενδεχόμενες λανθάνουσες βιολογικές αναφορές. Εύλογα, η κατάδειξη της αυτονομίας του κοινωνικού φύλου από το βιολογικό, όπως παλιότερα της αυτονομίας της κοινωνικής συγγένειας από τη βιολογική, και του ρατσισμού από τα υποτιθέμενα βιολογικά γνωρίσματα των φυλών ήταν κύριο μέλημα.

Η ταυτότητα είναι ευμετάβλητη και διαρκώς μεταβαλλόμενη, καθώς επηρεάζεται από τις πολλαπλές φωνές που ηχούν μέσα σε μια κοινωνικοπολιτισμική κοινότητα και στο πέρασμα του χρόνου. Είναι ευέλικτη, ασυνεχής και ανακατασκευάζεται. Έχει μια ιστορία αλλά και ένα μέλλον και ως ιστορικό μόρφωμα υποβάλλεται σε μετασχηματισμούς και αναθεωρήσεις. Η πολιτισμική ταυτότητα είναι ένα σημείο αναφοράς, συχνά ένα εργαλείο, ένα μέσο άμυνας απέναντι σε μια απειλή και συνδέεται με μια καθιερωμένη τάξη πραγμάτων.

Σήμερα αναπτύσσεται μια επικίνδυνη ρητορική υπέρ της “επιστροφής στις ρίζες”, της επιστροφής στις “χαμένες αξίες”, ως άμυνα απέναντι στον αμοραλισμό της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και της παγκόσμιας μαζικής κουλτούρας. Η αναδίπλωση στην ταυτότητα προβάλλει ως προστατευτική ασπίδα απέναντι στην άλωση από την παγκόσμια μαζική κουλτούρα. Κάθε άτομο οικοδομεί την πολιτισμική του ταυτότητα βάσει σταθερών και μεταβαλλόμενων στοιχείων: συνδυάζει αφενός τα χαρακτηριστικά της ομάδας στην οποία ανήκει και αφετέρου τις ατομικές του ιδιαιτερότητες, την ατομικότητα του. Αυτός ο συνδυασμός καθιστά το κάθε άτομο μοναδικό.

Στο παρόν, η πολιτισμική ταυτότητα συντίθεται από τον τρόπο ζωής, τις αντιλήψεις, τις αξίες και είναι μια βιωμένη παράδοση. Βέβαια οι διάφορες ταυτότητες αλληλεπικαλύπτονται ως προς τα συστατικά τους στοιχεία, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη ότι στην ιστορική εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών, πραγματοποιούνται συνεχώς ανταλλαγές, δάνεια, αμοιβαίος εμπλουτισμός. Άρα, καμία πολιτισμική ταυτότητα δεν είναι 'καθαρή' από προσμίξεις και καμία ομάδα δεν κατέχει τα

αποκλειστικά πνευματικά δικαιώματα. Σε μια παραλλαγή της γνωστής φράσης της Simon de Beauvoir, “*Έλληνας δεν γεννιέσαι, αλλά γίνεσαι*”: το γενετικό υλικό δεν έχει εθνικότητα. Είναι όμως δείγμα ελευθερίας να μπορεί το άτομο να δεχτεί ή να απορρίψει τη συλλογική ταυτότητα που του επιβάλλει η κοινωνία της οποίας είναι μέλος, αλλιώς είναι αναγκασμένο να υφίσταται τις αξίες και τα μοντέλα ζωής αυτής της κοινωνίας. Ο νεο-ρατσισμός προβάλλοντας την ιδέα της “πολιτισμικής φυλής” και του πολιτισμικού σχετικισμού, υποστηρίζει ότι οι διαφορές μεταξύ των πολιτισμών καθιστούν αδύνατη τη συνύπαρξη ατόμων από διαφορετικούς πολιτισμούς ενδύοντας έτσι με ένα ιδεολογικό αλλά και επιστημονικό μανδύα και νομιμοποιώντας τις ρατσιστικές συμπεριφορές.

Οι καινούργιες θεωρίες, οι καινούργιοι τρόποι να βλέπουμε τα πράγματα ενδιαφέρουν ως προς τις διαφορές τους, τις τομές που αντιπροσωπεύουν σε σχέση με παλιότερες θεωρίες και τρόπους. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση το να υποστασιοποιούμε τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της προ- και της μετά-βιολογικό - κοινωνικό φύλο συζήτησης και από την άλλη να χαιρόμαστε γιατί έχουμε υπερβεί άλλη μια δυαδική αντίθεση είναι οξύμωρο. Για να ξαναγυρίσω στην αρχική μου μεταφορά είναι σα να νομίζουμε ότι λύσαμε το γόρδιο, ενώ έχουμε χάσει το νήμα.

Ας σημειωθεί ακόμα ότι οι οικονομικές ανακατατάξεις που ταλάνισαν στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια, έχουν επιδράσει σημαντικά στον καθημερινό τρόπο ζωής και δράσης. Η συρρίκνωση κεφαλαίων, ο φορολογικός Αρμαγεδδών και η οικονομική αστάθεια επέδρασαν δραματικά στη συμπεριφορά και τη σκέψη των πολιτών στην ελληνική επικράτεια. Παρατηρείται εσωστρέφεια και απομόνωση στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των πολιτών, αποστροφή και άσκηση σκληρής κριτικής έναντι του κρατικού μηχανισμού και βίαιη αλλαγή της καθημερινότητας χωρίς συνάμα προσαρμογή στις νέες συνθήκες.

1.2 ΟΡΙΣΜΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ – ΑΦΟΡΜΗΣΗ

Στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και ιδιαίτερα στην Ελλάδα της κρίσης έχει επέλθει ριζική ανακατανομή του καθημερινού βίου των πολιτών. Από το 2008 έως και σήμερα, 8 χρόνια μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης πολλά έχουν αλλάξει στην καθημερινότητα μας αλλά και όχι μόνο στο πώς αντιμετωπίζουμε τον κόσμο αλλά και πώς ο κόσμος αντιμετωπίζει εμάς. Οι ζωές όλων μας έχουν επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό και μάλιστα με αρνητικό τρόπο, καθώς χιλιάδες θέσεις εργασίας χάθηκαν η οικονομική ευρωστία κατακερματίστηκε και η προσαρμογή σε όλα αυτά που συμβαίνουν γύρω μας μόνο εύκολη δεν είναι. Οι αλλαγές στο ξεκίνημα της κρίσης παρατηρούνταν μόνο σε οικονομικό επίπεδο. Με το πέρασμα των χρόνων και με την επιβολή δυσβάσταχτων φόρων οι αλλαγές αυτές φαίνεται να αλλάζουν κατεύθυνση και να στρέφονται περισσότερο σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο.

Μια πιο προσεκτική ματιά στην καθημερινή αλληλόδραση των κοινωνικών υποκειμένων θα μπορούσε να καταδείξει ότι η οικονομική αυτή αστάθεια που οδήγησε σε κοινωνική αστάθεια, επηρέασε περισσότερο από το προσδοκώμενο τη στάση και τη συμπεριφορά των ατόμων. Συγκεκριμένα και με αφορμή στοιχεία της καθημερινότητας, γίνεται αντιληπτό στον καθημερινό λόγο των ατόμων ότι με αφορμή τις πενιχρές οικονομικές απολαβές αναδύεται στο λόγο τους και μια ουσιαστική αλλαγή στην κοινωνική τους ταυτότητα, καθώς και έντονη περιχαράκωση της έμφυλης ταυτότητας εντός ενός στενού εύρους δράσης. Προέκυπτε υπόρρητα ιδιαίτερος από τους άντρες που είχαν χάσει τη δουλειά τους και βρίσκονταν σε κατάσταση ανεργίας να βιώνουν την αλλαγή αυτή ως επονείδιστη και τη στήριζαν σε νόρμες ότι το αντρικό φύλο με τη μυϊκή δύναμη και την επιτυχή επαγγελματική εξέλιξη ανά τους αιώνες, δε δύναται να μένει άπραγο και να περιορίζεται στην οικογενειακή εστία και στην ανατροφή των παιδιών. Η μακραίωνη αυτή συνήθεια ήταν μια νόρμα που ήταν αδύνατον να αλλάξει μιας και είχε φυσικοποιηθεί στην αντίληψη των κοινωνικών υποκειμένων και κατά συνέπεια είχε μονιμοποιηθεί.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, προέκυψε η αφορμή για μια έρευνα που θα συσχετίσει τον παράγοντα του κοινωνικού φύλου με την οικονομική κρίση. Μια έρευνα με τέτοια θεματική θα βοηθούσε να δοθεί ερμηνεία σε συμπεριφορές των ατόμων και στις κοινωνικές τους αλληλεπιδράσεις, να εντοπιστούν οι επιπτώσεις στις κοινωνικές σχέσεις των ανέργων, να διερευνηθούν οι κοινωνικές αλλαγές που έχουν επιτελεστεί λόγω της οικονομικής κρίσης και να αναζητηθεί το πώς αναδύονται ή κατασκευάζονται κοινωνικές νόρμες και κυρίως πώς αυτές εξελίσσονται σε μια περίοδο κοινωνικών αναταραχών.

1.3 ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Με βάση τα προαναφερθέντα και με θεωρητικό υπόβαθρο τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό, την ανάλυση λόγου και τη φεμινιστική θεωρία, οδηγήθηκε αβίαστα η σκέψη μου στη σύνδεση της οικονομικής κρίσης με τη θεωρία για το κοινωνικό φύλο. Κατέληξα στο να αναζητήσω πως ανακατασκευάζεται το κοινωνικό φύλο με αφορμή την υπάρχουσα κρίση στην Ελλάδα. Ως τρόπο συλλογής δεδομένων επέλεξα τις ημιδομημένες συνεντεύξεις και η ομάδα προσέγγισης είναι άνδρες που έχουν οικογένεια και είναι άνεργοι για διάστημα άνω των έξι (6) μηνών.

Αρχικά θα προσπαθήσω έτσι να καταδείξω, πως η υπάρχουσα οικονομική κρίση και σε τι βαθμό επηρέασε τα δρώντα υποκείμενα. Στη συνέχεια πως η περίοδος αυτής της ανεργίας επηρέασε ή όχι τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια, αρχικά προς το/τη σύζυγο και έπειτα προς τα παιδιά και τη συμμετοχή ή όχι στην ανατροφή τους. Ακόμη κατά πόσο η περίοδος αυτή της ανεργίας επέδρασε στις ισορροπίες μέσα στην οικογένεια. Θα συζητηθεί αν υπήρξαν αλλαγές στη σχέση μεταξύ των συζύγων και αν η ύπαρξη των παιδιών επέδρασε καταλυτικά. Επιπλέον οι συνεντευξιαζόμενοι θα ερωτηθούν για τις απόψεις τους για τη διάκριση μεταξύ των φύλων στη σημερινή κοινωνία και στο αν αντιλαμβάνονται κάποια διαφορά.

Παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον η διερεύνηση της συμπεριφοράς των ατόμων εντός και εκτός οικογένειας με βάση την έμφυλη ταυτότητά τους. Στη συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά τους ποιος είναι ο τρόπος που λειτουργούν και από τι καθορίζεται, εξαρτάται περισσότερο από τις νόρμες που απορρέουν από το φύλο τους ή λειτουργούν συνεργατικά με το/τη σύζυγο στην ανατροφή του/των παιδιού/παιδιών. Σημαντική επίσης είναι και η ποιότητα της σχέσης των συζύγων και πως αυτή διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε σε όλη τη μέχρι τώρα διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Τέλος θα ζητηθεί από τα υποκείμενα να εκφράσουν τη γνώμη τους για τη συλλογική αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης.

1.4 ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όταν αναφερόμαστε στην έννοια «φύλο» αναφερόμαστε στην κοινωνική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς και των σχέσεων ανισότητας. Αυτή η κοινωνική κατασκευή προσδίδει στον/στην καθένα/μιά την ταυτότητα του φύλου του: οι άνθρωποι αναπτύσσουν ανάλογα χαρακτηριστικά επηρεαζόμενοι από την ταυτότητα του φύλου τους κοινωνικοποιούνται και συμπεριφέρονται ανάλογα με τον ρόλο που του προσδίδουν. Και ενώ κάποιοι εσφαλμένα θεωρούν τις νόρμες ανδρισμού/θηλυκότητας φυσιολογικές και καθοριζόμενες από την «βιολογία», η πραγματικότητα διαφέρει: η νόρμα είναι κατασκευασμένη κοινωνικά. Το φύλο υπάρχει μόνο στο βαθμό που σημασιοδοτεί σχέσεις μεταξύ ανθρώπων.

Η παρούσα εργασία έχει σκοπό να καταδείξει πως κατασκευάζεται αυτή η διαφορά ανάμεσα στα φύλα. Συγκεκριμένα, θα μελετηθεί πως οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις των υποκειμένων αποτελούν κατάλληλο περιβάλλον ανάπτυξης διαφοροποίησης του κοινωνικού και του βιολογικού φύλου. Παράλληλα θα υπάρξει συσχέτιση με την έννοια της ταυτότητας και τις πολιτικές που ασκούνται μέσω αυτών. Τέλος στην παρούσα έρευνα θα καταδειχθεί πως ένα κοινωνικό γεγονός, όπως αυτό της οικονομικής κρίσης, επιδρά στη διάκριση και την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων. Επιπρόσθετα η έρευνα θα βοηθήσει στο να διερευνηθεί αν ένα ισχυρό γεγονός, όπως αυτό της οικονομικής κρίσης που οδηγεί τα υποκείμενα σε βιογραφική ρήξη, τα οδηγεί στην απόδοση ταυτοτήτων και κατηγοριοποιήσεων ανάλογα με το φύλο τους.

1.5. ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία για την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης θα αναπτυχθεί σε συνολικά πέντε (5) κεφάλαια. Η διάρθρωση της εργασίας είναι η εξής:

- 1.** Στο Κεφάλαιο 1, παρουσιάζονται οι σκοποί και η διάρθρωση της εργασίας. Αναλυτικότερα, παρατίθεται μια Εισαγωγή (Ενότητα .1) όπου αναφέρεται στην προβληματική της έρευνας και περιγράφει τη συλλογιστική της εργασίας. Έπειτα δίδεται ο ορισμός της προβληματικής και η αφορμή για τη σύνθεση της εργασίας (Ενότητα 1.2.). Επίσης παρατίθενται ο γενικός σκοπός και οι ειδικοί στόχοι της έρευνας (Ενότητα 1.3), καθώς και η χρησιμότητα της έρευνας (Ενότητα 1.4). Τέλος το κεφάλαιο κλείνει με τη διάρθρωση της εργασίας (Ενότητα 1.5).
- 2.** Στο Κεφάλαιο 2, πραγματοποιείται η ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας σχετικά με το φύλο και τη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού (Ενότητα 2.1). Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη εννοιολογική αποσαφήνιση για την ταυτότητα και την ετερότητα των κοινωνικών υποκειμένων.
- 3.** Στο Κεφάλαιο 3, παρατίθεται μια κριτική θεώρηση για την ταυτότητα και τις πολιτικές ταυτοτήτων που πραγματοποιούνται μέσα στην κοινωνία (Ενότητα 3.1) και για το πως συγκροτείται κοινωνικά η έμφυλη ταυτότητα (Ενότητα 3.2).
- 4.** Στο Κεφάλαιο 4, γίνεται μια περιγραφική αποτύπωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.
- 5.** Στο Κεφάλαιο 5, πραγματεύεται την περιγραφή και την ανάλυση των αποτελεσμάτων. Αρχικά γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα έρευνα (Ενότητα 5.1), στη συνέχεια επισημαίνονται οι δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της έρευνας (Ενότητα 5.2). Ακόμη καταγράφονται τα αποτελέσματα της έρευνας (Ενότητα 5.3), όπου γίνεται διάκριση σε επιμέρους άξονες με έμφαση στη σημασία της οικονομικής κρίσης (Ενότητα 5.3.1), στο βίωμα της οικονομικής κρίσης (Ενότητα 5.3.2), στη σχέση της οικογένειας με το κράτος (Ενότητα 5.3.3), στην ανακατανομή των ρόλων εξαιτίας της κρίσης (Ενότητα 5.3.4) και στις σκέψεις και απόψεις για το μέλλον (Ενότητα 5.3.5) και τέλος διατυπώνονται τα συμπεράσματα της έρευνας (Ενότητα 5.4).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

2.1 ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

Στο παρόν κείμενο επιχειρείται μια εισαγωγή στις μεταβαλλόμενες ιδέες για την έννοια του φύλου (gender), όπως αναπτύχθηκαν μέσα από πολλαπλές φεμινιστικές προσεγγίσεις. Αν και, πλέον, αποτελεί μια ευρύτατα διαδεδομένη έννοια στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες γενικώς, το φύλο θα μας απασχολήσει ειδικότερα εδώ ως μια κεντρικής σημασίας κατηγορία για τη φεμινιστική θεωρία. Το πρώτο σημείο, λοιπόν, που πρέπει να τονιστεί είναι ότι η εισαγωγή της έννοιας του φύλου στις φεμινιστικές θεωρίες και η παραγωγή γνώσης για το φύλο από τη συγκεκριμένη οπτική δε συνέβησαν λόγω κάποιας αθώας επιθυμίας για την ανακάλυψη της όποιας ‘αλήθειας’, ούτε απλώς και μόνο λόγω κάποιου υπερβάλλοντα ζήλου για μάθηση και κατανόηση. Και αυτό, βέβαια, καθόλου δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των φεμινιστικών προσεγγίσεων για το φύλο. Αν προσπαθούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει κάποιο είδος γνώσης που παράγεται με τόσο αθώα και ουδέτερα κίνητρα, δε θα είχαμε κανέναν άλλο λόγο παρά να αποκρύψουμε συγκεκριμένα ενδιαφέροντα που πάντα υποκινούν κάθε απόπειρα παραγωγής γνώσης. Σε αυτή την περίπτωση προκύπτει μια αναγκαιότητα θεωρητικής ενασχόλησης με την έννοια του φύλου, πρώτα και κύρια, ως ένα πολιτικό αίτημα το οποίο συνδέεται άμεσα με τις γενικότερες επιδιώξεις των φεμινιστικών κινήματων. Παρακολουθώντας, επομένως, τις μεταλλαγές των ιδεών για την έννοια του φύλου, δε μπορεί παρά να παρακολουθούμε ταυτόχρονα ένα μέρος από τις ευρύτερες μεταλλαγές του ίδιου του φεμινισμού ως πολιτικού κινήματος.

Είναι απαραίτητο, επίσης, να διευκρινιστεί ότι το παρόν κείμενο στοχεύει να στοιχειοθετήσει ένα είδος γενεαλογίας. Η γενεαλογική προσέγγιση, θα μπορούσα πολύ σύντομα και σχηματικά να αναφέρω, δεν είναι ιστοριογραφία, αλλά απόπειρα διερεύνησης των συνθηκών που καθιστούν δυνατή τη γραφή της ιστορίας. Αν το χαρακτηριστικό της συνέχειας (και της ενότητας) αποτελεί το *sine qua non* μιας σφαιρικής ιστορίας, η γενεαλογία ενδιαφέρεται περισσότερο για τις ασυνέχειες, τις μεταβάσεις, τις μετατοπίσεις και τις τομές (Sapsford, R., Still, A., Miel, D., Stevens, R., Wetherell, M., 2005). Προσεγγίζοντας το θέμα μέσα από μια τέτοια λογική, θα αποφευχθεί να αναζητήσω για την ‘αρχική προέλευση’ των έμφυλων κατηγοριών και να παρουσιάσω τις ιδέες για το φύλο σε μια ενιαία και συνεχή γραμμική σειρά που νομιμοποιεί την εγκαθίδρυση μίας κυρίαρχης ιστορίας. Αυτό που θα επιχειρηθεί είναι να διερευνηθούν οι συνθήκες εγκαθίδρυσης και νομιμοποίησης κυρίαρχων αντιλήψεων περί φύλου, εξετάζοντας πώς συγκεκριμένες έμφυλες

κατηγορίες που στην πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα κανονιστικών λόγων και πρακτικών εμφανίζονται ως αιτίες τους ή σημεία 'αρχικής προέλευσής' τους(Μποζατζής, Ν. & Δραγώνα, Θ. 2010).

Η «ανακάλυψη του κοινωνικού φύλου» στις αρχές της δεκαετίας του '70 ήταν η άλλη όψη της αποκάλυψης μιας σύνθετης πλάνης: Οι εθνογραφικές περιγραφές που υποτίθεται ότι αφορούσαν ολόκληρες κοινωνίες αναφερόταν κυρίως στις δραστηριότητες και τις αντιλήψεις των ανδρών καθώς και στις μεταξύ τους σχέσεις. Οι περιγραφές αυτές και οι θεωρητικές γενικεύσεις των οποίων αποτελούσαν τη βάση αντανakλούσαν ένα διπλό ανδροκεντρισμό: Εκείνον των ανδρών, που περιέγραφαν την τοπική κοινωνική ζωή από τη σκοπιά τους και που θεωρούσαν τους εαυτούς τους πρωταγωνιστές της και εκείνον των ανθρωπολόγων που θεωρούσαν αυτονόητο ότι οι άνδρες πληροφορητές είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικοί από τις γυναίκες (Παπαταξιάρχης, Ε. - Παραδέλλης, Θ., 2006). Η αποσιώπηση της εξουσίας που οι άνδρες ασκούσαν σε βάρος των γυναικών θεμελιωνόταν στη ρητή ή άρρητη παραδοχή ότι η χαμηλή θέση των γυναικών στην κοινωνική ιεραρχία οφείλεται στα εγγενή βιολογικά τους χαρακτηριστικά. Οι κοινωνικοί προσδιορισμοί αυτών των σχέσεων εξουσίας αποτελούν το επίκεντρο της προβληματικής της ανθρωπολογίας των γυναικών (Στρατηγάκη, Μ., 2006). Η έννοια του κοινωνικού φύλου (gender) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από την κοινωνιολόγο Ann Oakley το 1972, γρήγορα όμως καθιερώθηκε ως αναλυτική κατηγορία η οποία αποτέλεσε το επίκεντρο της φεμινιστικής θεωρίας και ερευνητικής πρακτικής στο πλαίσιο διαφόρων γνωστικών κλάδων. Ο δυναμισμός της έννοιας αυτής έγκειται στο ότι αντιδιαστέλλεται προς το βιολογικό φύλο (sex), παραπέμπει δηλαδή στην αντίθεση μεταξύ της κοινωνίας, του πολιτισμού και της ιστορίας από τη μια και της φύσης και της βιολογίας από την άλλη, και συνοψίζει τη θέση της Σιμόν ντε Μπωβουάρ (1979), «[η] γυναίκα δε γεννιέται, μάλλον γίνεται». Το κοινωνικό φύλο δηλαδή, αναφέρεται σε μια διαδικασία μετασχηματισμού: τα ωμά δεδομένα του βιολογικού φύλου, που είναι της φύσης και απαντά σε δύο εκδοχές, αρσενικό και θηλυκό, «μεταφράζονται» σε επιμέρους πολιτισμικά, και άρα εξορισμού ποικίλα πρότυπα, κανόνες, αξίες, σύμβολα, ρόλους και ταυτότητες στα οποία θεμελιώνονται οι διάφορες μορφές της κατά φύλα ανισότητας. Φορείς και πλαίσια αυτών των μετασχηματισμών είναι κοινωνικοί θεσμοί και πολιτισμικές πρακτικές που αφορούν κυρίως τη συγγένεια (Evans, Μ., 2003).

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70, τότε που εμφανίζονται τα πρώτα προγράμματα γυναικείων σπουδών (women's studies) στα πανεπιστήμια της Βρετανίας και των ΗΠΑ, η έμφαση δίνεται στο να αποτυπωθούν 'οι εμπειρίες των γυναικών' (οι οποίες απουσιάζουν εντελώς από τις μέχρι τότε ανδροκεντρικές προσεγγίσεις όλων των τομέων της επιστήμης), να αποκαλυφθεί και να καταγραφεί το ιστορικό τους παρελθόν (το οποίο μέχρι τότε παρέμενε 'κρυμμένο' από αυτό που ονομάζεται

‘Ιστορία’) και να συγκροτηθούν θεωρητικά εργαλεία που θα βοηθήσουν στην κατανόηση και αντιμετώπιση των πολλαπλών φαινομένων καταπίεσης των γυναικών (Μπακαλάκη, Α., 1994). Σε αυτές τις πρώιμες προσεγγίσεις, η κεντρική έννοια για τη φεμινιστική ανάλυση είναι η ‘γυναίκα’ και όχι το ‘φύλο’. Η εισαγωγή της έννοιας ‘φύλο’ συμπίπτει με την αρχή του λεγόμενου ‘δεύτερου κύματος’ του φεμινισμού (second wave feminism) και η ανάπτυξή της ως αναλυτική κατηγορία από τα μέσα της δεκαετίας του ‘70, σύμφωνα με τη Donna Haraway, στοχεύει κατ’ αρχήν στο να διερευνήσει τι μετράει ως ‘γυναίκα’, αλλά και να αμφισβητήσει απόψεις που για πολύ καιρό θεωρούνταν δεδομένες και αδιαμφισβήτητες και, τελικά, να ανασυγκροτήσει τι μετράει ως ‘άνθρωπος’ (human).

Η διάκριση ‘βιολογικού’ και ‘κοινωνικού φύλου’ είναι αυτή που σηματοδοτεί με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη γυναίκα στο φύλο την οποία συζητάμε. Η διάκριση αυτή εισάγεται ως θεωρητικό εργαλείο στη φεμινιστική ανάλυση στη δεκαετία του ’70 και έχει, όπως είπαμε, μια συγκεκριμένη πολιτική σκοπιμότητα (Παπαταξιάρχης, Ε. - Παραδέλλης, Θ., 2006). Θα μπορούσαμε όμως να υποστηρίξουμε ότι οι θεωρητικές καταβολές της διάκρισης αυτής μπορούν ήδη να ανιχνευθούν στην πρωτοποριακή για την εποχή της δουλειά της Simone de Beauvoir, και πιο συγκεκριμένα, στη διάσημη διατύπωσή της: ‘γυναίκα δε γεννιέσαι, αλλά γίνεσαι’. Παρά το ότι η Beauvoir δε χρησιμοποιεί τον όρο ‘κοινωνικό φύλο’, αυτό που μπορούμε να διαβάζουμε στη θέση της είναι ότι ένα ‘βιολογικά’ καθορισμένο σώμα, με συγκεκριμένα ‘ανατομικά’ χαρακτηριστικά (αυτό το οποίο ‘γεννιέσαι’), σταδιακά εξελίσσεται και διαμορφώνεται σε έμφυλο υποκείμενο (αυτό το οποίο ‘γίνεσαι’): από θηλυκό σε γυναίκα.

Σε αυτή τη λογική λοιπόν, το ‘βιολογικό φύλο’, όπως ήδη αναφέραμε, μοιάζει να γίνεται αντιληπτό ως ένα είδος ‘φυσικού’ υποβάθρου πάνω στο οποίο διαμορφώνεται και κατασκευάζεται κοινωνικά και πολιτισμικά το κοινωνικό φύλο. Στο σημείο αυτό, αρχίζει πλέον να γίνεται σαφής η αναλογία της διάκρισης ανάμεσα σε ‘βιολογικό’ και κοινωνικό φύλο με την άλλη, κεντρικής σημασίας στη δομική ανθρωπολογία, διάκριση μεταξύ ‘φύσης’ και ‘πολιτισμού’ (‘nature’/‘culture’). Το κοινωνικό φύλο γίνεται αντιληπτό από τις φεμινίστριες θεωρητικούς ως μια συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτισμική επεξεργασία και ερμηνεία του ήδη από τη ‘φύση’ καθορισμένου ‘βιολογικού φύλου’. Το ‘βιολογικό φύλο’, με άλλα λόγια, θεωρείται ότι προηγείται, και λογικά και χρονολογικά, του κοινωνικού, το οποίο υποτίθεται ότι έπεται (Στρατηγάκη, Μ. (2006).

Η φαινομενολογική θεωρία περί πράξεων, την οποία υιοθέτησαν μεταξύ άλλων, ο Έντμουντ Χούσερλ, ο Μορίς Μερλό-Ποντί και ο Τζορτζ Χέρμπερτ Μιντ, επιχειρεί να εξηγήσει τους καθημερινούς τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα της κοινωνικής δράσης *συγκροτούν* την

κοινωνική πραγματικότητα μέσα από τη γλώσσα, τις χειρονομίες και όλους τους άλλους τρόπους συμβολικής κοινωνικής σήμανσης. Παρ' όλο που η φαινομενολογία φαίνεται μερικές φορές να προϋποθέτει την ύπαρξη ενός δρώντος υποκειμένου το οποίο προϋπάρχει της γλώσσας, κάνει επιλογές και συγκροτεί το νόημα (αυτό το δρών υποκείμενο, μάλιστα, παρουσιάζεται ως η μοναδική πηγή των συγκροτητικών του πράξεων), υπάρχει επίσης και μια πιο ριζοσπαστική εκδοχή της θεώρησης της συγκρότησης η οποία εκλαμβάνει το υποκείμενο της κοινωνικής δράσης ως *αντικείμενο* και όχι ως υποκείμενο των συγκροτητικών του πράξεων (Στρατηγάκη, Μ. (2006).

Όταν η Σιμόν ντε Μποβουάρ λέει ότι «Δε γεννιέσαι γυναίκα, αλλά γίνεσαι», ιδιοποιείται και επανερμηνεύει αυτό το δόγμα περί συγκροτητικών πράξεων από τη φαινομενολογική παράδοση. Αν, πριν από 60 χρόνια, στο διακύβευμά της στο «Δεύτερο Φύλο» ότι «γυναίκα δε γεννιέσαι αλλά γίνεσαι», αμφισβητεί το «θεόσταλτο», φυσικά θεμελιωμένο χαρακτήρα του φύλου, υποδηλώνοντας ότι αυτό κατασκευάζεται κοινωνικά και εγγράφεται πάνω στα γυναικεία και ανδρικά σώματα ως φυσικό, η Μπάτλερ αμφισβητεί την ίδια την ιδέα, όχι απλώς του κοινωνικού, αλλά του βιολογικού φύλου (Butler, J., 2009). Αναρωτιέται πώς είναι δυνατό να γίνεσαι γυναίκα, αν δεν ήσουν γυναίκα από την αρχή. Υπάρχουν άνθρωποι που γίνονται ένα συγκεκριμένο (κοινωνικό) φύλο σε κάποια στιγμή μέσα στο χρόνο, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι πριν γίνουν ένα συγκεκριμένο φύλο δεν ήταν αυτό το συγκεκριμένο φύλο; Αν υποθέσουμε ότι γεννιέσαι με ένα συγκεκριμένο 'βιολογικό φύλο' (θηλυκό, για παράδειγμα) και σταδιακά 'γίνεσαι' το κοινωνικό σου φύλο (γυναίκα), τότε το κοινωνικό φύλο θα πρέπει, όπως ήδη έχουμε πει, να θεωρείται ως μια συγκεκριμένη ερμηνεία του 'βιολογικού φύλου', το οποίο προηγείται δοσμένο από τη 'φύση' και αποτελεί ένα παθητικό δέκτη των ερμηνειών που του αποδίδονται. Όμως, υποστηρίζει η Butler (2009), η αντίληψή μας για το τι μετράει ως 'βιολογικό φύλο' διαμορφώνεται πάντα μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Έτσι, το 'βιολογικό φύλο' δεν προϋπάρχει ως δεδομένο της 'φύσης', πριν ορισθεί ως 'βιολογικό' ή πριν θεωρηθεί ως δεδομένο της 'φύσης', στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικά διαμορφωμένων λόγων και αντιλήψεων. Με άλλα λόγια, μπορούμε να συλλάβουμε και να ορίσουμε το τι μετράει ως 'βιολογικό φύλο', αλλά αυτό το κάνουμε πάντα έχοντας ήδη την εμπειρία του κοινωνικού φύλου. Αυτό που ονομάζουμε, λοιπόν, 'βιολογικό φύλο' είναι πάντα ήδη εμποτισμένο με συγκεκριμένες κοινωνικές αντιλήψεις και παραδοχές, πράγμα που σημαίνει ότι ένα 'βιολογικό φύλο' άθικτο από κοινωνικές και πολιτισμικές παρεμβάσεις δε μπορεί να βρεθεί και, άρα, δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπάρχει. Το θεωρούμενο 'βιολογικό φύλο' δηλαδή, σύμφωνα με τη Butler (2009), δεν είναι το υπόβαθρο ή η βάση για την παραγωγή του κοινωνικού φύλου αλλά μάλλον το αποτέλεσμα του.

Το φύλο διαποτίζει όλες τις όψεις της καθημερινότητας σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, ιεραρχώντας, ταξινομώντας και συχνά καταπιέζοντας τα υποκείμενα, ως ένα σύνθετο προϊόν

εξουσιαστικών σχέσεων, δομών και θεσμών. Η καθιέρωση του όρου 'κοινωνικό φύλο' έρχεται να ταράξει τα νέρα του βιολογισμού του φύλου, του υποτιθέμενου 'αναπόφευκτου' βιολογικού πεπρωμένου και προορισμού του κάθε φύλου, τη βιολογικά θεμελιωμένη ανδρική κυριαρχία και γυναικεία υποτέλεια και γενικότερα την 'έμφυλη τάξη' (Μπακαλάκη, Αλ., 1994). “Τον προορισμό τον δημιουργεί η κουλτούρα και όχι η βιολογία”, λέει η Judith Butler, αναδεικνύοντας το ζήτημα της ανυπαρξίας μιας φυσικής τάξης στην οποία θεμελιώνονται οι έμφυλες σχέσεις και ταυτότητες καθώς και την ιδεολογικοποίηση της βιολογίας ή την βιολογικοποίηση, τη φυσικοποίηση της ιδεολογίας. Η φυσικότητα του φύλου συνιστά κοινωνικο-ιδεολογικο-πολιτική κατασκευή και κατασκευάζει τη θηλυκότητα και την αρρενωπότητα/τον ανδρισμό (Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. 2002).

Τη δεκαετία του '90, ο ακαδημαϊκός φεμινισμός εισέρχεται στη μεταμοντέρνα, μεταστρουκτουραλιστική εποχή του, αμφισβητώντας τις διχοτομήσεις και τις δίπολες διακρίσεις στις κατηγορίες του φύλου. Το φύλο είναι μια ρευστή έννοια και οντότητα που θεμελιώνεται ενεργητικά μέσα από κανονικότητες, ρουτίνες, αγωνίες και απολαύσεις της καθημερινότητας, είναι έντονα παραστατικό. Η ετεροσεξουαλικότητα λαμβάνεται ως δεδομένη και αυτονόητη, ως η βάση οργάνωσης της κοινωνίας μέσα από τον παραμορφωτικό φακό της ρητορικής της φυσικοποίησης, παραγνωρίζοντας το ρόλο των ιστορικών πλαισίων, της κοινωνικής νόρμας, των σχέσεων εξουσίας (Evans, M., 2003).

Τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις με κριτήριο το φύλο αποτελούν τροχοπέδη για την ισότητα των φύλων και αναχαιτίζουν την προσπάθεια του ατόμου για ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του. Οι περισσότερες εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια στο θέμα του κοινωνικού φύλου συγκλίνουν στην ύπαρξη πολλών κοινωνικών φύλων, γεγονός που επιβάλλεται από την πολλαπλότητα των εννοιών του ανδρισμού και της θηλυκότητας, από τη συγκρότηση των έμφυλων υποκειμένων μέσα από πολλαπλούς λόγους και νοήματα. Η εκπαίδευση οφείλει να συμβάλλει στην καταπολέμηση και άρση των προκαταλήψεων, των στερεοτύπων και των προϊδέασεων που διέπουν τη θεώρηση του φύλου καθώς και στην 'απόδραση' από τις παραδοσιακές έμφυλες ταυτότητες.

2.2 ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ

Συχνά γίνεται λόγος στην εποχή μας για τον όρο “ταυτότητα”. Τι εννοούμε όταν μιλάμε για την ταυτότητα ενός προσώπου; Είναι μία ή περισσότερες οι ερμηνείες που μπορούμε να αποδώσουμε στις λέξεις “ταυτότητα” και “ετερότητα”; Οι ορισμοί που μπορούν να αποδοθούν σε αυτές τις δύο έννοιες είναι τόσοι πολλοί, όσες και οι οπτικές κάτω από τις οποίες τις αντικρίζουμε ή το πρίσμα των επιστημών που τις ερμηνεύουμε.

Σε μια καθημερινή χρήση του όρου της ταυτότητας, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στο σύνολο των ιδιοτήτων που καθιστούν τον κάθε άνθρωπο στο πέρασμα του χρόνου. Μια θεώρηση της προσωπικής ταυτότητας, λόγου χάριν, θα αναφερόταν σε ψυχικές καταστάσεις, σωματικά χαρακτηριστικά και διαπροσωπικές σχέσεις που ένα άτομο έφερε κατά τον παρελθόντα, συνεχίζει να φέρει στον παρόντα χρόνο, και στις οποίες οφείλεται η ετερότητά του ως προς άλλα άτομα. Μια προσέγγιση, μέσα από την οποία μπορούν εύκολα να επηρεαστούν οι παραπάνω όψεις αφορά στον τρόπο που διερευνούμε την ταυτότητα: Άλλοτε στοχεύουμε στο να αποδώσουμε τη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας, διατυπώνοντας μια κατά το δυνατόν ακριβή περιγραφή. Άλλοτε η θεώρησή μας είναι αξιολογική, σκοπεύοντας σε ένα ιδεώδες που συγκροτεί το όλον της ταυτότητας.

Βασικό ερώτημα είναι όμως: Ποιος αποδίδει ταυτότητα σε ποιον και για ποιους λόγους; Ποιος είναι ο έτερος/διαφορετικός και γιατί θεωρείται ως ανάγκη είτε να αφομοιωθεί είτε να βοηθηθεί να διασφαλίσει τη “διαφορετικότητά” του; Στην νέα παγκοσμιοποιημένη εποχή πού χρειάζεται και πως χρησιμοποιείται τελικά η έννοια της ταυτότητας; Έχουν όλες αυτές οι εκδοχές πολλαπλές και κάποιες φορές αντικρουόμενες ερμηνείες, όπως και οι ορισμοί τους;

Από το πρίσμα της επιστήμης της Ψυχολογίας, η δημιουργία ταυτότητας προάγει την ανάγκη του «ανήκειν», την τάση του σύγχρονου ανθρώπου να εντάξει τον εαυτό του στο πλαίσιο μιας ομάδας και αντίστοιχα να δει ή έστω να σχηματίσει και μια ανάλογη ταυτότητα για τον διπλανό του (Κοκκινάκη, Φλ., 2006). Η χρήση της έννοιας της ταυτότητας, ως φιλοσοφικός όρος, καλύπτει την ανάγκη του ατόμου για αυτοπροσδιορισμό. Η ταυτότητα, με τη σημασία του πολιτισμικού καθορισμού, αφορά στο κομμάτι που βρίσκεται έξω από τους θεσμούς και δεν ελέγχεται από αυτούς. Αφορά σε άλλες διαδικασίες και σύμβολα, που ενδεχομένως μεταβάλλονται μέσα στον χρόνο, ώστε να είναι ανά πάσα στιγμή αντανakλάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της εκάστοτε ομάδας στον δεδομένο χρόνο και τόπο (Wetherell, M., 2004). Η έννοια της ταυτότητας αφορά μια κοινωνική πρόσληψη που συντίθεται από ένα πλήθος «συμφραζομένων», που ενίοτε είναι ακόμη κι αντίθετα μεταξύ τους, αλλά παρόλα αυτά διαμορφώνουν ένα σχετικά ομοιογενές σύνολο ομαδοποιημένων χαρακτηριστικών (εθνική προέλευση, φυλή, καταγωγή, κοινωνική θέση,

φύλο, οικονομική κατάσταση, γλώσσα, θρησκεία, συνήθειες κτλ.)(Potter, J., Wetherell M., 2007).

Η ύπαρξη ταυτοτήτων δεν είναι καλό ή κακό, θετικό ή αρνητικό, υγιές ή επικίνδυνο. Κατέχει διαφορετική χροιά και λαμβάνει αλλιώςτικά χαρακτηριστικά, ανάλογα με το γεγονός στο οποίο αναφέρεται αλλά και με το τι χαρακτηρίζει τη δεδομένη κοινωνία. Κάθε ομάδα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της σε σχέση με κάποια άλλη. Η ολοκλήρωση της ταυτότητας του ατόμου δεν περιλαμβάνει μόνο τη διαδικασία του αυτοπροσδιορισμού του, αλλά ενέχει αυτομάτως και διαδικασίες σύγκρισης, που ενίοτε, οδηγούν σε αποδοχή ή αποκλεισμό της ταυτότητας του άλλου (Jenkins, R., 2007).

Πώς όμως δομούνται οι ταυτότητες και κατ' επέκταση οι πολιτισμοί σήμερα, σε μια εποχή ατομικισμού ή έστω υπερπροβολής των ατομικών επιδιώξεων και οραμάτων, όπου πολλοί μελετητές κάνουν λόγο για μια ριζική πνευματική κρίση των εσωτερικών χαρακτηριστικών των ανθρώπων; Οι αναταράξεις που προκαλούνται από τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις στο θέμα της ταυτότητας και της ετερότητας μπορούν να εξεταστούν από δύο, τουλάχιστον, οπτικές γωνίες. Από τη μια πλευρά μπορούν να ερμηνευτούν ως υγιείς προκλήσεις για διάλογο και συνεργασία, με βάση και στόχο, την αποδοχή και αξιοποίηση της ετερότητας και, από την άλλη, μπορούν να θεωρηθούν επικίνδυνες εκτροπές που αναβιώνουν παραδοσιακές εθνικές αξίες, θεσμούς, συνήθειες και πρακτικές.

Επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το θέμα της ταυτότητας αναφέρουν ότι ο Ervin Goffman εισάγει την έννοια της προσωπικής ταυτότητας, αναφερόμενος στη μοναδικότητα του ατόμου, αλλά και την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας, η οποία αφορά κοινωνικά σύμβολα. Τόσο η προσωπική όσο και η κοινωνική ταυτότητα είναι απόρροια του εκάστοτε κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο L. Krappmann επιχειρεί να ορίσει την ταυτότητα, ερευνώντας τους τρόπους και τα μέσα με τα οποία το άτομο μπορεί να δημιουργήσει μία κοινωνικά αποδεκτή κοινωνική ταυτότητα. Για τον L. Krappmann είναι σημαντικό το άτομο να υιοθετεί μία έξυπνη κοινωνική επίδοση στο πλαίσιο της επικοινωνίας»

Αντίθετα με τους υποστηρικτές της συμβολικής αλληλεπίδρασης, ο E. Erikson καταπιάνεται με τη διαμόρφωση της ταυτότητας στη διαχρονική της διάσταση. «Η δημιουργία της ταυτότητας είναι μια διεργασία που διαρκεί για όλη τη ζωή, περνά από πολλά στάδια και διακρίνεται στην «ταυτότητα του εγώ» και στην «ομαδική ταυτότητα». Η ύπαρξη της ταυτότητας προϋποθέτει την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου και της κοινωνίας. Είναι μέρος της γνώσης του ατόμου ότι ζει και υπάρχει σε ένα δομημένο κόσμο, ότι έχει προσωπική, κοινωνική, εθνική ιστορία και ότι ανήκει σε ένα κόσμο με παρόν, παρελθόν και μέλλον (Jenkins, R., 2007).

Η ταυτότητα του κάθε ανθρώπου είναι πολυδιάστατη και έχει βιολογικές, ψυχολογικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες. Καθορίζει ερωτήματα στα οποία μόνο ο ίδιος μπορεί να

δώσει απάντηση, όπως για παράδειγμα σχετικά με το ποια θα είναι η θρησκευτική του πίστη, η επαγγελματική του ιδιότητα, ή η πολιτική του ιδεολογία, στοιχεία που τελικά έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα για τον όλο προσανατολισμό του βίου του. Οι κυριότερες μορφές ταυτότητας που εντοπίζονται στη βιβλιογραφική έρευνα είναι οι εξής: θρησκευτική, εθνική, εθνοτική, γλωσσική, ταυτότητα φύλου, ταξική, ηλικιακή, πολιτισμική, πολιτική (Κοκκινάκη, Φλ. 2006). Ολόκληρος ο κοινωνικός κόσμος όμως διαιρείται σε πολλές κοινωνικές κατηγορίες, άλλες μεγάλες, όπως το φύλο, η θρησκεία, η κοινωνική τάξη, η φυλή, η εθνικότητα, και άλλες μικρότερες, όπως οι ομάδες πολιτικής ένταξης, οι επαγγελματικές ομάδες, οι αθλητικές ομάδες κλπ. Κάθε άνθρωπος ανήκει σε κάποιες από αυτές τις ομάδες και αποκλείεται από κάποιες άλλες. Σε όλες αυτές τις υπαγωγές σε ομάδες ισχύει η διαφοροποίηση ως προς το συσχετισμό δύναμης και κύρους (Wetherell, M., 2004).

Ο ορισμός της ταυτότητας γενικότερα, είναι ρευστός και διαφορούμενος. Η δημιουργία της ταυτότητάς μας βασίζεται σε μια διπλή και ταυτόχρονη διεργασία: δημιουργεί την αντίληψη της ομοιότητας και της συνέχειας του κάθε ανθρώπου μέσα στον ιστορικό χρόνο και χώρο, ταυτόχρονα με την αντίληψη ότι οι άλλοι αναγνωρίζουν αυτή την ομοιότητα και τη συνέχεια. Όταν δημιουργηθεί η ταυτότητα, κάθε ένας μπορεί να τοποθετηθεί απέναντι στους άλλους, να αναγνωρίσει όσους του “μοιάζουν” και να διαφοροποιηθεί από τους υπολοίπους (Jenkins, R., 2007).

Βασική παραδοχή στην επιστήμη της Ψυχολογίας σημειώνεται στο ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζήσει χωρίς ταυτότητα. Ο ψυχολογικός κόσμος μας απαιτεί συγκεκριμένο αίσθημα αυτοσυνειδησίας, διαμορφωμένο σε ομόκεντρους κύκλους: ατομική ψυχική ταυτότητα, πολιτισμική – τοπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα. Σε περίπτωση που κάποιες από αυτές τις εκφάνσεις της ταυτότητάς μας νοσήσει και αλλιοθωθεί, ο ψυχισμός βιώνει έντονο κλονισμό που μπορεί να φθάσει μέχρι την ψυχολογική διασάλευση (Wetherell, M., 2004). Τονίζεται δε ότι ένα πλήθος εκδηλώσεων ψυχοπαθολογίας οφείλονται σε κενά ταυτότητας. Η έννοια της ταυτότητας είναι πολυδιάστατη. Χρησιμοποιείται στην ερμηνεία πολλών και ανόμοιων αντικειμένων, από την ανάλυση προσωπικών αντιδράσεων έως τη στάση ολόκληρων λαών. Έτσι αντιλαμβανόμαστε ότι εκφάνσεις της ταυτότητας μπορούν να παραπέμπουν στο άτομο, την ομάδα ή και ολόκληρη την κοινωνία (Jenkins, R., 2007).

Η ταυτότητα δημιουργείται μέσω της αλληλεπίδρασης (Interaktion) με άλλα άτομα. Στη συμβολική αλληλεπίδραση το άτομο επηρεάζεται από την κοινωνική ζωή και διαμορφώνει σταδιακά τη συμπεριφορά του και την ταυτότητά του. Το άτομο συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση και εξέλιξη της ταυτότητάς του, ερμηνεύοντας συμβολικά τις ενέργειες των άλλων ατόμων (Μποζατζής, Ν. & Δραγώνα, Θ., 2010). Πρόκειται ουσιαστικά για μία δυναμική διαδικασία κατά την οποία το άτομο συμμετέχει ενεργά στη δημιουργία της ταυτότητάς του. Η ταυτότητα του

ατόμου δεν αποτελεί κληρονομήσιμη ιδιότητα, αλλά εξελίσσεται και διαμορφώνεται ανάλογα με τις σχέσεις που δημιουργεί ένα άτομο με άλλα άτομα στο πλαίσιο της επικοινωνίας. Η ταυτότητα διακρίνεται ακόμη σε συνειδητή και μη συνειδητή. Η πρώτη επιτυγχάνεται με τις γνωστικές επιδόσεις του ατόμου, ενώ η δεύτερη αφορά σε συμπεριφορές που υιοθετήθηκαν από το άτομο ασυνείδητα (Potter, J., Wetherell M., 2007).

Ένας ακόμη κύριος διαχωρισμός υπάρχει ανάμεσα στην ατομική και τη συλλογική ταυτότητα. Σύμφωνα με τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό η ταυτότητα ενός ατόμου, προσωπική ή/και κοινωνική, συγκροτείται με βάση τις παραδοχές που υπάρχουν στο κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου (Sapsford, R., Still, A., Miel, D., Stevens, R., Wetherell, M., 2005). Για παράδειγμα, η φυλετική ταυτότητα, άνδρας-γυναίκα, είναι απόρροια της κοινωνίας και της κουλτούρας που υπάρχει σε αυτήν και με την οποία το άτομο αλληλεπιδρά. Τα άτομα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους μέσω της επιρροής που δέχονται από το κοινωνικό πλαίσιο, τις στάσεις, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τις προκαταλήψεις και τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, με όλα να συναινούν στη δόμηση της κοινωνικής ταυτότητας. Η εμπειρία της κοινωνικής ταυτότητας ενός ατόμου επηρεάζει την προσωπικότητα, το χαρακτήρα, την ταυτότητα του ως μοναδικού ατόμου. Αντίστροφα η προσωπική ταυτότητα επηρεάζει το υποκείμενο στις επιλογές του, ή στον τρόπο πρόσληψης μιας ταυτότητας (Wetherell, M., 2004). Η εικόνα που κατασκευάζει για τον εαυτό του, τα πιστεύω του, συγκροτούν μια ψυχολογική δομή που του επιτρέπει να επιλέξει τις πράξεις του και τις κοινωνικές του συναλλαγές. Η κατασκευή της ταυτότητας και η εικόνα του εαυτού αποτελούν βασικές λειτουργίες της ζωής του υποκειμένου και συνιστούν θεμελιώδη ψυχική διεργασία. Η ατομική ταυτότητα δημιουργείται μέσα από την αλληλεπίδραση του ατόμου με το περιβάλλον και τους άλλους. Κατασκευάζεται στο πλαίσιο των ομάδων, μικρών ή μεγαλύτερων, θεσπισμένων ή μη (Jenkins, R., (2007). Η διερεύνηση του θέματος της ταυτότητας θα μπορούσε να εξεταστεί μόνο μέσα από την ερμηνεία του πλέγματος των κοινωνικών σχέσεων και του ρόλου που ασκεί στην διεργασία διαμόρφωσης της. Οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την αυξανόμενη πολλαπλότητα των ομάδων υπαγωγής, πραγματικών ή συμβολικών, στις οποίες εντάσσονται τα άτομα. Με αυτή την έννοια γίνεται λόγος όχι για ταυτότητα, αλλά για ταυτότητες (Sapsford, R., Still, A., Miel, D., Stevens, R., Wetherell, M., 2005).

Ο R. Jenkins, σχετικά με την κοινωνική ταυτότητα αναφέρει ότι *«η συλλογική ταυτότητα και η ατομική ταυτότητα γίνονται τυπικά κατανοητές ως διαφορετικού είδους φαινόμενα και ότι υπάρχει η τάση, οι σχέσεις μεταξύ μοναδικής ατομικότητας και κοινής συλλογικότητας να μην εξετάζονται ή να αντιμετωπίζονται ως αξιώματα»*. Σύμφωνα με τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε τη λογική διάσταση ανάμεσα στον εαυτό μας ως πρόσωπο και την θέση μας στην κοινωνία ως πρόσωπα. Στη συνάφεια αυτή ο «προσωπικός» και ο «κοινωνικός» καθορισμός της ταυτότητας είναι δύο διαφορετικές

ψυχολογικές διεργασίες. Τα χαρακτηριστικά όμως που καθορίζουν έναν άνθρωπο, οι συνήθειες, τα πρέπει και τα θέλω του, είναι κομμάτια της μίας και της ίδιας ενιαίας προσωπικότητας. Ο άνθρωπος “χτίζει” πάνω στην ίδια ταυτότητα διαφορετικές ταυτότητες ανάλογα κάθε φορά με το αν αυτό έχει να κάνει με τον εσωτερικό του διάλογο και την αυτοεικόνα του ή με την αλληλεπίδραση με την κοινωνία. Το προσωπικό και το συλλογικό είναι συστηματικά αλληλένδετα. Ο καθορισμός της συλλογικής και της ατομικής ταυτότητας συντελείται μόνο μέσω αλληλόδρασης. Οι διαδικασίες με τις οποίες ο καθένας από αυτούς παράγεται και αναπαράγεται είναι ανάλογες και η θεωρητικοποίηση του καθορισμού της ταυτότητας πρέπει, συνεπώς, να λαμβάνει υπόψη το ατομικό και το συλλογικό ισότιμα.

Ως φυσικό επακόλουθο των προαναφερθέντων καθίσταται αναγκαίος ο ορισμός της πολιτισμικής ταυτότητας. Πολιτισμική ταυτότητα είναι η ταυτότητα πολιτισμού μιας ομάδας (με την έννοια της κουλτούρας) ή ενός ατόμου. Συμπίπτει με την πολιτική ταυτότητα, αν και δεν είναι ίδια. Πολιτιστικά εξετάζονται οι συνθήκες του ατόμου με βάση διαφορετικές πτυχές, όπως ο τόπος, το φύλο, η φυλή, η ιστορία, η γλώσσα, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, η εθνικότητα και η αισθητική (Κοκκινάκη, Φλ. 2006).

Ο πολιτισμός ως κοινωνική πρακτική δεν είναι κάτι που κατέχεται από ανθρώπους. Πρόκειται πιο πολύ για κοινωνική διαδικασία με τη συμμετοχή των ατόμων στο πλαίσιο της αλλαγής των ιστορικών συνθηκών. Ορισμένοι επικριτές της πολιτισμικής ταυτότητας θεωρούν ότι, η διατήρησή της με βάση τις διαφορές είναι διασπαστική δύναμη για την κοινωνία και ότι ο κοσμοπολιτισμός δίνει στα άτομα πιο έντονη την αίσθηση της ισότιμης ιθαγένειας (shared citizenship). Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πάντοτε τη διάσπαση (Sapsford, R., Still, A., Miel, D., Stevens, R., Wetherell, M., 2005).

Στη σχετική βιβλιογραφία πολλές αναφορές γίνονται και στην έννοια της κοινωνικής ταυτότητας. Η κοινωνική ταυτότητα εκφράζεται ως η συνειδητοποίηση από μέρος ενός ατόμου ότι ανήκει σε κάποια ή κάποιες κοινωνικές ομάδες ή σε ένα εδαφικό χώρο (χώρα, πόλη, περιοχή κτλ.), μαζί με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που προέρχεται από αυτή τη γνώση. Συχνά δημιουργείται στο άτομο μέσα από την επαφή του με άλλα άτομα ή με άλλη ομάδα, και με τη ύπαρξή της αυτή καθαυτή δημιουργεί στο άτομο διαδικασίες ταύτισης (Κοκκινάκη, Φλ., 2006).

Πρέπει να τονιστεί ότι το άτομο αποκτά την ταυτότητά του διαμέσου των διαδικασιών που διέπουν την επικοινωνία. Αυτό σημαίνει πως ένας άνθρωπος μόνο τότε έχει την ταυτότητα, όταν αυτή δημιουργείται στα πλαίσια της επικοινωνίας του με την ομάδα. Η ταυτότητα, ως μια ιδιότητα του ατόμου, δεν είναι κληρονομήσιμη, αλλά εξελίσσεται μέσα στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων (Jenkins, R., 2007). Σύμφωνα με τους H. Tajfel και J. Turner, εισηγητές της θεωρίας, η κοινωνική ταυτότητα αποτελείται από εκείνες τις πτυχές της εικόνας του εαυτού που προέρχονται

από εκείνες τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες το άτομο θεωρεί ότι ανήκει. Με άλλα λόγια, η κοινωνική ταυτότητα είναι πάντα παρούσα, όταν το άτομο σκέπτεται τον εαυτό του ως κατέχοντα μία συγκεκριμένη εθνική, ταξική, φυλετική κ.ο.κ., ταυτότητα.

Η συζήτηση γύρω από το θέμα της ταυτότητας αλλά και της ετερότητας κατέλαβε μεγάλες διαστάσεις ανά τον κόσμο με την εμφάνιση της παγκοσμιοποίησης. Προνομιακές εκφράσεις των διεργασιών κοινωνικοποίησης και ταυτοποίησης είναι οι τελετουργίες της μνήμης, η κουλτούρα, η χρήση συμβόλων. Αυτή η διεργασία πολιτισμικής ταύτισης επιτρέπει στο άτομο την καλή λειτουργία του εγώ του μέσα από την εγγραφή σε ένα συμβολικό σώμα που φαντάζει αιώνιο, όπως είναι το έθνος, η θρησκευτική κοινότητα ή η εθνοτική ομάδα.

Ωστόσο, ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος αυτή η καλή λειτουργία να μετατραπεί σε κακή. Εάν η ταυτότητα συρρικνωθεί σε μία μοναδική υπαγωγή, οι άνθρωποι μπορεί εύκολα να γίνουν προκατειλημμένοι, μονομερείς, μη επιεικείς, δυναστικοί. Ενδέχεται να αρχίσουν να βλέπουν τον κόσμο από μια λοξή και παραμορφωτική οπτική γωνία όπου «οι δικοί μας» αντιπαρατίθενται στους «άλλους» (Potter, J., Wetherell M., 2007). Εάν όμως συλλάβουμε την ταυτότητα ως μια σύνθεση πολλαπλών υπαγωγών από τις οποίες, άλλες είναι συνδεδεμένες με κοινή εθνική ιστορία και άλλες όχι, άλλες με κοινή θρησκευτική παράδοση και άλλες όχι, εάν διακρίνουμε στον εαυτό μας, στην καταγωγή μας, στην προσωπική μας ιστορία πολλές και αντιφατικές επιρροές, πολλές προσμείξεις και ετερόκλητες επιδράσεις, τότε θα αναγνωρίσουμε μια διαφορετική σχέση με τους άλλους. Δε θα έχουμε πια να κάνουμε με μια ομοιογενή ομάδα των «δικών μας», αντίθετη σε μια εξίσου ομοιογενή των «άλλων». Θα υπάρχουν στην ομάδα των «δικών μας» κάποιοι με τους οποίους μας συνδέουν πολλά και κάποιοι με τους οποίους δεν έχουμε τίποτα κοινό να μοιραστούμε. Το ίδιο ακριβώς θα ισχύει και με την ομάδα των «άλλων» (Μποζατζής, Ν. & Δραγώνα, Θ., 2010).

Η Ελλάδα δέχεται ως χώρα υποδοχής, ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες, ένα μεγάλο κύμα μεταναστών, που την αντιλαμβάνονται ως πύλη εισόδου για την εκπλήρωση του ευρωπαϊκού ονείρου. Ο μετανάστης, από την μια προσπαθεί να διαφυλάξει τα στοιχεία εκείνα που πιστοποιούν την δική του ταυτότητα (π.χ. θρησκεία), ταυτόχρονα όμως πρέπει από την άλλη να συμπεριφερθεί με πράξεις που θα τον φέρουν εγγύτερα στη χώρα υποδοχής και θα διευκολύνουν την καθημερινότητά του (π.χ. εύρεση εργασίας) (Μποζατζής, Ν. & Δραγώνα, Θ., 2010). Έτσι, αυτές οι δύο τάσεις εκφράζουν την “πολλαπλή ταυτότητα” του μετανάστη, ως αλλοεθνούς-άρα διαφορετικού και ως εργαζόμενου-άρα οικείου και η κατίσχυση της μιας επί της άλλης, με οποιοδήποτε όρους κι αν γίνει, λειτουργεί αρνητικά στη σχέση του μετανάστη με την κοινωνία υποδοχής, οδηγώντας είτε στην περιθωριοποίηση και στην απομόνωση του είτε στην αφομοίωση και στην ισοπέδωσή του.

Μέσα δηλαδή από τη διαδικασία δόμησης της ταυτότητας από τη μία εντοπίζουμε το ίδιο, το

ταυτόσημο και παράλληλα το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή το ξεχωριστό, το μοναδικό. Το θέμα της ταυτότητας, επομένως, είναι κατεξοχήν θέμα ορίων, τόσο εσωτερικών όσο και εξωτερικών, ανάμεσα στο όμοιο και στο διαφορετικό, ανάμεσα στον εαυτό και στους άλλους, ανάμεσα στο οικείο και στο ξένο, το γνωστό και το άγνωστο. Με αυτόν τον τρόπο κατανοούμε και την άρρηκτη σχέση ανάμεσα στην ταυτότητα και την ετερότητα. Χωρίς τη δική μας ταυτότητα δεν θα υπήρχε η ετερότητα του άλλου, αλλά και αντίστροφα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΟ

3.1 ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Γιατί το θέμα της ταυτότητας έχει γίνει τόσο προβληματικό στη φεμινιστική θεωρία και πρακτική; Γιατί έχει ασκηθεί τόσο ευρεία κριτική στην ταυτότητα, γιατί έχει εξυβριστεί από φεμινίστριες πολλών διαφορετικών αντιλήψεων; Γιατί τα ζητήματα που εγείρονται από την ταυτότητα και οι πολιτικές της ταυτότητας μοιάζουν τόσο ατίθασα και γιατί αποτυγχάνουν να ενδώσουν σε οποιαδήποτε από τις πολλές λύσεις που έχουν προταθεί για να τα επιλύσουν; Παρά την πάνω από μια δεκαετία συζήτηση, τα προβλήματα που εγείρονται από την έννοια της ταυτότητας και τις πολιτικές της ταυτότητας, μακράν του να εξαφανίζονται, γίνονται κάτι σαν εμμονή για τις φεμινίστριες. Τόσο η προσέγγιση στην ταυτότητα που είναι κυρίαρχη στο σύγχρονο φεμινισμό όσο και οι προϋποθέσεις των πολιτικών της ταυτότητας φαίνονται, αντιμέτωπες με το φεμινισμό, να είναι μοναδικά ακατάλληλες για τα προβλήματα που αυτός αντιμετωπίζει. Ειδικά στις Η.Π.Α., η θεωρία της ταυτότητας που ήταν στο κέντρο των φεμινιστικών συζητήσεων και διαφωνιών την περασμένη δεκαετία είναι μια εκδοχή αυτής [της θεωρίας] που αρθρώθηκε πιο δραματικά από την Τζούντιθ Μπάτλερ στο *Αναταραχή Φύλου* (1990) και τα μετέπειτα έργα.

Παρόλο που η προσέγγιση της Μπάτλερ υφίσταται συχνά κριτική, είχε μια βαθιά επίδραση στις φεμινιστικές συζητήσεις για την ταυτότητα, ορίζοντας τους όρους για πολλές από αυτές τις συζητήσεις. Στο κέντρο της δουλειάς της Μπάτλερ βρίσκεται η αντικατάσταση της έννοιας μια σταθερής, ουσιώδους ταυτότητας με αυτήν μιας ταυτότητας που συντίθεται από κυμαινόμενες και ρευστές δυνάμεις λόγου. Η θεωρία της Μπάτλερ αντικαθιστά το ουσιώδες υποκείμενο του λόγου του μοντερνισμού και της ψυχαναλυτικής θεωρίας με την “μη ουσιώδη γυναίκα”, ένα ον κατασκευασμένο από τους λόγους που συντελούν τον κόσμο της. Η ταυτότητα που προτείνει η Μπάτλερ φαίνεται να εξαφανίζει όλα τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την μοντέρνα ταυτότητα “γυναίκα”, προβλήματα που αποτελούσαν διαρκή πληγή τόσο στην φεμινιστική θεωρία του πρώτου κύματος όσο και του δεύτερου κύματος του φεμινισμού. Στη θέση της η Μπάτλερ προτείνει μια κοινωνικά θεσμισμένη “γυναίκα” η οποία αντιστέκεται σε αυτήν την ταυτότητα αποκαλύπτοντας την ως φανταστική κατασκευή.

Οι πολιτικές της ταυτότητας, παρομοίως, φαίνεται να αποτελούν το απαραίτητο αντίδοτο για τα προβλήματα που έχουν αντιμετωπίσει οι γυναίκες στο πολιτικό πεδίο. Ο φεμινισμός του πρώτου κύματος, δίνοντας έμφαση στην ισότητα των ανδρών και των γυναικών, απευθύνθηκε στο

πρόβλημα της πολιτικής ταυτότητας των γυναικών επιχειρώντας να χωρέσει τις γυναίκες στην παγκόσμια κατηγορία του “πολίτη” (Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., 2002). Η ανακάλυψη του δεύτερου κύματος του φεμινισμού ότι η κατηγορία αυτή ήταν εγγενώς παρά συμπτωματικά αρρενωπή ακύρωσε αποτελεσματικά τη στρατηγική αυτή. Αλλά η λύση που προσέφερε ο φεμινισμός του δεύτερου κύματος, δίνοντας έμφαση στις διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες και ορίζοντας τις φεμινιστικές πολιτικές με τους όρους της παγκόσμιας κατηγορίας “γυναίκα”, απεδείχθη εξίσου ελαττωματική. Η κατηγορία της “γυναίκας” διατήρησε την ηγεμονία της λευκής, μεσαίας τάξης, ετεροσεξουαλικής γυναίκας, αποστέλλοντας τις άλλες γυναίκες στα όρια των φεμινιστικών πολιτικών (Evans, M., 2003).

Από τη σκοπιά αυτή η έλευση των πολιτικών της ταυτότητας φάνηκε να είναι η τέλεια λύση για τις φεμινιστικές πολιτικές. Οι πολιτικές της ταυτότητας προσφέρουν μια πληθώρα ταυτοτήτων από τις οποίες οι γυναίκες μπορούν να διαλέξουν. Αντί να περιορίζονται σε μια γενική και αναγκαστικά ιεραρχική κατηγορία “γυναίκα”, οι γυναίκες μπορούν να διαλέξουν μια ταυτότητα που να τους ταιριάζει, μια ταυτότητα που να αντηχεί την ιδιαίτερη κατάστασή τους. Οι πολιτικές της ταυτότητας έχουν ξεπεράσει τις ομογενοποιητικές τάσεις του δεύτερου κύματος του φεμινισμού αναγνωρίζοντας τις διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες, και πιο σημαντικά, επιτιθέμενες στην ιεραρχία που συγκαλύπτεται πίσω από την έννοια “γυναίκα”. Η υπόσχεση που ακολουθεί τη νέα φεμινιστική θεωρία της ταυτότητας και τις φεμινιστικές πολιτικές της ταυτότητας, ωστόσο, δεν έχει υλοποιηθεί (Maruani, M., 2006). Πολλές φεμινίστριες έχουν υποστηρίξει ότι η θεωρία της ταυτότητας της Μπάτλερ φτάνει μέχρι την αποσταθεροποίηση της ταυτότητας. Αλλά το ποιο ακριβώς είναι το πρόβλημα με τη θεωρία της Μπάτλερ και με τι θα μπορούσαμε να την αντικαταστήσουμε παραμένει ασαφές. Οι πολιτικές της ταυτότητας σαν στρατηγική για την πολιτική ενίσχυση των γυναικών έχουν επίσης υποστεί ευρεία κριτική. Παρά τις κριτικές αυτές, ωστόσο, πολλές φεμινίστριες είναι επιφυλακτικές στο να εγκαταλείψουν εντελώς αυτή τη στρατηγική, επειδή φαίνεται να αποτελεί απαραίτητο όχημα για το πολυποίκιλο σύνολο γυναικών στο πολιτικό πεδίο.

Οι πολιτικές της ταυτότητας συγκαλύπτουν τις πολιτικές πηγές, τις πηγές λόγου του κατασκευασμένου πυρήνα της φυλετικής ταυτότητας. Αποδομώντας τις πολιτικές της ταυτότητας, ωστόσο, μπορούμε να εγκαθιδρύσουμε ως πολιτικούς του ίδιους τους όρους μέσα από τους οποίους αρθρώνεται η ταυτότητα. Το πιο διεισδυτικό θέμα των κριτικών των πολιτικών της ταυτότητας είναι ο ισχυρισμός ότι εμπεριέχουν αναπόφευκτα την καθήλωση της ταυτότητας και, κατά συνέπεια, προκαλούν όλους τους κινδύνους που συνεπάγεται το ουσιοκρατικό υποκείμενο του μοντερνισμού (Maruani, M., 2006) Η κριτική αυτή έχει ένα ειρωνικό στοιχείο. Οι πολιτικές της ταυτότητας αναπαριστούν παραστατικά το πως οι ταυτότητες αλλάζουν και πως αναδομούνται

κάτω από διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες. Κι όμως, στον πραγματικό κόσμο των πολιτικών της ταυτότητας, οι ταυτότητες δεν αναγνωρίζονται ως κατασκευές. Απ' τη στιγμή που ένα πολιτικό κίνημα καθηλωθεί σε μια ταυτότητα, γίνεται η βάση για μια νέα πολιτική αλήθεια την οποία το κίνημα υιοθετεί. Οι ταυτότητες των πολιτικών της ταυτότητας δεν ράβονται στα μέτρα των ατομικών διαφορών. Ούτε αναγνωρίζουν τις ταυτότητες σαν ρευστές και κατασκευασμένες. Αντίθετα, καθλώνουν την ταυτότητα σε μια νέα θέση.

Αυτό στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι, παρά τις καλύτερες των προσπαθειών των κριτικών των πολιτικών της ταυτότητας, η πρακτική έχει καταλήξει σε μια καθήλωση της ταυτότητας τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά (Evans, M., 2003). Εσωτερικά τα μέλη μιας ταυτοτικής ομάδας αστυνομεύουν την ταυτότητα δημιουργώντας ένα ιδανικό στο οποίο περιμένουν να συμμορφωθούν οι συμμετέχοντες. Αυτό οδηγεί στην καθήλωση μιας συγκεκριμένης εκδήλωσης αυτής της ταυτότητας. Το εξωτερικά, σημαίνει ότι, σαν συμμετέχοντες σε δημοκρατικές πολιτικές, η ταυτότητα των μελών μια ταυτοτικής ομάδας καθλώνεται από την κυρίαρχη πολιτική ομάδα. Αυτό επίσημα μπορεί να γίνει με τις νομικές κατηγορίες – τον ορισμό μιας προστατευόμενης τάξης ή την δημιουργία μιας κατηγορίας πάνω σε απογραφικά σχήματα. Και στις δυο περιπτώσεις το αποτέλεσμα είναι το ίδιο. Η ταυτότητα που έχει κατασκευαστεί σαν πεδίο αντίστασης πραγματοποιείται και καθλώνεται, ξεγυμνώνεται από την αμφισημία της, τη ρευστότητα και την ατομικότητα. Μετατρέπεται σε όχημα μέσω του οποίου η κρατική εξουσία επεκτείνεται αντί να περιορίζεται (Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., 2002).

Η θεωρία και η πρακτική των πολιτικών της ταυτότητας παρουσιάζει έτσι ένα περίεργο φαινόμενο. Από τη μια, οι φεμινίστριες θεωρητικοί επηρεασμένες από το μεταδομισμό και το μεταμοντερνισμό συνηγορούν υπέρ μια ρευστής, κατασκευασμένης ταυτότητας, αποφεύγοντας την καθήλωση της ταυτότητας σαν μια φανταστική κατασκευή του μοντερνισμού που είναι και λαθεμένη και επικίνδυνη. Από την άλλη, όσοι ασκούν πρακτικά τις πολιτικές της ταυτότητας, στη διαδικασία του να κατασκευάσουν μια νέα, πιο εύγευστη ταυτότητα, άθελά τους καθλώνουν αυτήν την ταυτότητα: αστυνομεύουν εσωτερικά τα μέλη τους επιβάλλοντας μια συγκεκριμένη ταυτότητα και τα αστυνομεύουν εξωτερικά παρουσιάζοντας ένα, ενιαίο, ψευδώς ομογενοποιημένο μέτωπο στον πολιτικό κόσμο το οποίο επιτρέπει μια αστυνόμηση των υποκειμένων από το κράτος. (Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., 2002). Οι αμφίσημες, ρευστές ταυτότητες δεν πέφτουν από τον ουρανό στον πολιτικό κόσμο ή στα δικαστήρια. Έτσι, μακράν του να προβληματικοποιείται η σύνδεση ανάμεσα στην ταυτότητα και την πολιτική όπως ήλπιζαν οι θεωρητικοί, αντί γι' αυτό οι πολιτικές της ταυτότητας υιοθέτησαν μια συγκεκριμένη, καθλωμένη ταυτότητα σαν προϋπόθεση για την πολιτική δράση.

3.2 Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΜΦΥΛΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Όταν αναφερόμαστε στις έννοιες «άντρας» και «γυναίκα» δεν αναφερόμαστε στα ανατομικά χαρακτηριστικά τους. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζουμε κάποια «βιολογικά» δεδομένα (π.χ. τον διμορφισμό των γεννητικών οργάνων). Η ματιά μας όμως είναι **πολιτική**: θέλουμε να φωτίσουμε την κοινωνικά κατασκευασμένη πλευρά της «διαφοράς». Έτσι το γεγονός ότι κάποιες γυναίκες π.χ. γεννούν και θηλάζουν αναμφισβήτητα αφήνει σημάδια στη ζωή τους, αλλά ως εκεί: το γεγονός αυτό δεν είναι ικανό να εξηγήσει με απλοϊκές αναγωγές γιατί υπάρχει η συγκεκριμένη κατά φύλα ανισότητα και ιεραρχία, γιατί υπάρχει η συγκεκριμένη μορφή «κοινωνικού» διμορφισμού. Αναρωτηθήκατε ποτέ για το φάσμα της διαπολιτισμικής ποικιλότητας σχετικά με το τι είναι άντρας τι είναι γυναίκα; Τι είναι «αρσενικό» και τι «θηλυκό»; Μήπως εξαρτάται από το πώς αντιλαμβάνεται και ορίζει τις ανατομικές συνιστώσες η κάθε κοινωνία; Μια πραγματική φυσική διαφορά υπάρχει μόνο στο βαθμό που προσδιορίζεται ως τέτοια: ως σημαντική για τον πολιτισμό, **ως σημασία** (Maruani, M., 2006). Δεν είναι το σώμα – ως ανατομία – που καθορίζει τον τρόπο σημασιολόγησης. Δεν είναι η «βιολογία» που απλά αναπαριστά το σώμα. Είναι ένα σύνολο σημασιών για το σώμα. Σημασίες, που βαπτιζόμενες στην επιστημονική κολυμπήθρα της «βιολογίας» μοιάζουν αυτονόητες και αμετάβλητες. Ωστόσο, και αυτή η ίδια η «αμετάβλητη» επιστήμη ας σκεφτούμε λίγο πού και πότε εμφανίζεται. Είναι ιστορική-κοινωνική σημασία. Είναι αδιαχώριστη από το χρόνο και τόπο δημιουργίας της. Θα το ξαναπούμε: δεν αποσιωπούμε τα βιολογικά δεδομένα. Αλλά η συνεχής αναφορά στο αναπόδραστο του «φύλου» (εννοώντας λανθασμένα: των γεννητικών οργάνων) συσκοτίζει την κοινωνική πραγματικότητα που αφορά την κοινωνική διαδικασία δόμησης και σημασιολόγησης του φύλου. Έτσι το φύλο μοιάζει αυθύπαρκτο και πολύ συγκεκριμένο· αν και σαφώς ιστορικά προσδιορισμένο (και άρα αυθαίρετο και αντιφατικό) εμφανίζεται ως βιολογικά προσδιορισμένο. Αυτό το στατικό και αναγωγικό μοντέλο μας εμποδίζει να κατανοήσουμε την Ιστορία. Η δόμηση της έμφυλης διαφοράς είναι ιστορική και έτσι οφείλουμε να την ερμηνεύουμε (Maruani, M., 2006). Όπως το βιολογικό επιχείρημα συνεπάγεται μια πολιτική στάση: αφού οι ρόλοι είναι «φυσικοί» ας μην παραβιάσουμε την φύση...έτσι και το δικό μας είναι πολιτικό: το φύλο δεν είναι λιγότερο αυθαίρετο από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική κατασκευή. Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε να το μεταβάλλουμε και να το υπερβούμε.

Το «φύλο» δεν αναφέρεται στις γυναίκες, αναφέρεται στο πως οι αναπαραστάσεις του φύλου διαπερνούν και διαμορφώνουν όλες τις σχέσεις, ακόμη και έννοιες που δεν σχετίζονται ούτε με τις γυναίκες ούτε με τους άντρες και παρουσιάζονται «ουδέτερες» ως προς το φύλο. Εμείς, όταν

αναφερόμαστε στην έννοια «φύλο» αναφερόμαστε **στην κοινωνική κατασκευή** της έμφυλης διαφοράς και των σχέσεων ανισότητας. Αυτή η κοινωνική κατασκευή προσδίδει στον/στην καθένα/μιά την ταυτότητα του φύλου του: οι άνθρωποι αναπτύσσουν ανάλογα χαρακτηριστικά επηρεαζόμενοι από την ταυτότητα του φύλου τους· κοινωνικοποιούνται και συμπεριφέρονται ανάλογα με τον ρόλο που του προσδίδουν (Στρατηγάκη, Μ., 2006). Και ενώ κάποιοι εσφαλμένα θεωρούν τις νόρμες ανδρισμού/θηλυκότητας φυσιολογικές και καθοριζόμενες από την «βιολογία», θα τονιστεί πάλι: η νόρμα είναι κατασκευασμένη κοινωνικά. Το φύλο υπάρχει μόνο στο βαθμό που σημασιοδοτεί σχέσεις μεταξύ ανθρώπων (Evans, Μ., 2003). Όπως αναφέρει κάποια φεμινίστρια, η πολιτική για να εξαλειφθεί η σχέση της έμφυλης ανισότητας είναι: “να προτείνεις ότι οι γυναίκες δεν υπάρχουν και να κάνεις πολιτική σαν να υπήρχαν εφόσον όλος ο κόσμος συμπεριφέρεται σαν να υπάρχουν πέρα από κάθε αμφιβολία”. Το παραπάνω αναφέρεται και ως κριτική στην συλλογικότητα: ειπώθηκε πολλές φορές μέσα στη συλλογικότητα ότι το να μιλάμε για «άντρες και γυναίκες» σημαίνει ότι όχι μόνο αναγνωρίζουμε την διαφορά αλλά και ότι συναινούμε και δικαιωνίζουμε την σχέση ανισότητας! Μπορούμε πάντα να επιλέξουμε την μεταφυσική μέθοδο της στρουθοκαμήλου. Ας κλείσουμε τα μάτια και όλα θα λυθούν...

Τώρα, για τη Butler, η ριζική διάκριση ‘βιολογικού’ και κοινωνικού φύλου συνιστά ότι η κοινωνικά κατασκευασμένη έμφυλη ταυτότητα (άνδρας ή γυναίκα) είναι, *ipso facto*, ‘αφύσικη’, και άρα δεν είναι καθόλου απαραίτητο να ανταποκρίνεται στο αντίστοιχο ‘ανατομικά’ καθορισμένο σώμα (αρσενικό ή θηλυκό). Αυτό που κοινωνικά μετράει ως ‘άνδρας’, για παράδειγμα, μπορεί να αποτελεί τη συγκεκριμένη πολιτισμική ερμηνεία τόσο ενός ‘αρσενικού’, όσο κι ενός ‘θηλυκού’ σώματος. Κάνοντας ένα βήμα πιο πέρα (και είναι ακριβώς εδώ το σημείο στο οποίο αρχίζει να γίνεται σαφής ο δεσμός φύλου και σεξουαλικότητας), η Butler υποστηρίζει ότι για ένα ακέραιο και ευανάγνωστο ή καταληπτό (*intelligible*) έμφυλο υποκειμένο, πρέπει να εγκαθιδρύεται και να διατηρείται μια ενότητα και μια συνέχεια ανάμεσα στο βιολογικό φύλο, το κοινωνικό φύλο, αλλά και τη σεξουαλική επιθυμία. Η ‘αναγκαστική τάξη’ (*compulsory order*) για τη Butler δεν είναι απλώς ότι ‘γεννιέσαι θηλυκό και γίνεσαι γυναίκα’, αλλά ότι ‘γεννιέσαι θηλυκό, γίνεσαι γυναίκα και επιθυμείς άνδρες’. Η σεξουαλική επιθυμία εμφανίζεται να προκύπτει ως αποτέλεσμα του κοινωνικού φύλου, το οποίο με τη σειρά του εμφανίζεται να αποτελεί την αναμενόμενη συνέχεια του ‘βιολογικού φύλου’: ‘επιθυμείς άνδρες διότι είσαι γυναίκα, και είσαι γυναίκα διότι γεννήθηκες θηλυκό’. Εδώ η Butler κάνει μια σημαντική θεωρητική ανατροπή, αποσταθεροποιώντας την αιτιακή σειρά που υποτίθεται ότι ισχύει για τις έννοιες ‘βιολογικό φύλο’, κοινωνικό φύλο και σεξουαλική επιθυμία. Εισάγει την έννοια της ‘ετεροφυλόφιλης μήτρας’ (*heterosexual matrix*), η οποία περιγράφει ένα κανονιστικό και ρυθμιστικό σύστημα που εγκαθιδρύει, νομιμοποιεί και αναπαράγει την ετεροφυλοφιλία ως την αυτονόητα ‘φυσική’ και ‘κανονική’ μορφή

σεξουαλικότητας. Αυτό το σύστημα της ‘αναγκαστικής ετεροφυλοφιλίας’, το οποίο υπάρχει ήδη εγκατεστημένο σε όλους τους τομείς των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών πριν από μας για μας, είναι που απαιτεί την ύπαρξη των δυο διακριτών και αντιθετικών φύλων, άνδρα και γυναίκας. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικά διαμορφωμένες, έμφυλες ταυτότητες (άνδρας και γυναίκα), σύμφωνα με τη Butler, δεν είναι αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης πολιτισμικής ερμηνείας του υποτιθέμενου ‘βιολογικού φύλου’ (αρσενικό και θηλυκό), αλλά είναι αποτέλεσμα των επιταγών αυτής της ‘ετεροφυλόφιλης μήτρας’. Η προϋπόθεση μιας συγκεκριμένης ‘κανονικής’ σεξουαλικότητας, λοιπόν, είναι αυτή που απαιτεί την παραγωγή των ‘κανονικών’ κοινωνικών φύλων με συγκεκριμένο τρόπο και όχι το αντίθετο. Αντιστρόφως, και συνακόλουθα, υποστηρίζει η Butler, μια ‘μη κανονική’ σεξουαλικότητα έχει τη δύναμη να αποσταθεροποιεί τα ‘κανονικά’ παραγόμενα φύλα.

Το (κοινωνικό) φύλο, λοιπόν, είναι ένα κατασκεύασμα και για τη Butler, όχι όμως ένα κατασκεύασμα που αποτελεί μια συγκεκριμένη ερμηνεία και επεξεργασία ενός προϋπάρχοντος ‘βιολογικού φύλου’. Η Butler απορρίπτει αυτή την έννοια της κοινωνικής κατασκευής, υποστηρίζοντας ότι αν το κοινωνικό φύλο παράγεται ως αποτέλεσμα μιας αμείλικτης κοινωνικής και πολιτισμικής νόρμας, τότε φτάνουμε σε ένα είδος κοινωνικο- πολιτισμικού ντετερμινισμού που δε διαφέρει και πολύ, στα αποτελέσματά του, από το ‘βιολογικό’ ντετερμινισμό που επιτάσσει ότι ‘η βιολογία είναι πεπρωμένο’. Στην περίπτωση αυτή, υποστηρίζει η Butler, ‘όχι η βιολογία, αλλά ο πολιτισμός (culture), γίνεται πεπρωμένο’.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η οικονομική κρίση που πλήττει ιδιαίτερα την Ελλάδα έχει διεθνή χαρακτήρα και τα αίτια της θα πρέπει να αναζητηθούν στη μειούμενη κερδοφορία του κεφαλαίου που από ένα σημείο και μετά οδηγεί στην στασιμότητα κερδών, αποθαρρύνει τις νέες επενδύσεις, μειώνει την παραγωγή και αυξάνει την ανεργία. Αν όλα αυτά συνδυαστούν με το μεγάλο δημόσιο χρέος και τις οικονομικές πολιτικές που υιοθετήθηκαν πριν και μετά την έλευση της Τρόικας, τότε μπορούν να εξηγήσουν την σφοδρότητα με την οποία η κρίση έπληξε την Ελλάδα και ταυτόχρονα να αναδείξουν τον προσανατολισμό και τους άξονες μιας εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής.

Η χώρα μας διέρχεται μια από τις πιο κρίσιμες περιόδους της μεταπολεμικής ιστορίας της. Ταλαιπωρημένη από καλπάζουσα διαρθρωτική κατάρρευση εξαιτίας ανισόρροπων οικονομικών πολιτικών. Μαστιζόμενη από μια βαθιά κοινωνική κρίση που είναι αποτέλεσμα επίσης αυτών των πολιτικών, ταπεινωμένη κι απαξιωμένη στα μάτια της παγκόσμιας κοινότητας για λόγους που δεν την αφορούν και που δεν ανταποκρίνονται στη πραγματικότητα, ήδη σύρεται σε μια επικίνδυνη ατραπό που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τόσο την κρατική της λειτουργία και την εθνική της υπόσταση και κυριαρχία, όσο και την ευρωπαϊκή της προοπτική (Τσουλφίδης Λ., 2013).

Έκφραση της αδιέξοδης αυτής κατάστασης, ανάμεσα σε άλλα, αποτελούν ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων μπροστά στους κάδους απορριμμάτων και στα κοινωνικά συστήματα και παντοπωλεία, οι τραγικές συνθήκες επιβίωσης των συνταξιούχων, των μισθωτών και των ανέργων, η μετανάστευση χιλιάδων νέων ανθρώπων, η έλλειψη προοπτικής για την αυριανή μέρα, ούτε καν τον επόμενο μήνα. Έκφραση ακόμη αποτελεί το προβληματικό χρηματοπιστωτικό μας σύστημα με υπολειτουργούσες και ουσιαστικά και πάλι υπο-κεφαλαιοποιημένες τράπεζες και με βαρύτατο έλεγχο στην κίνηση κεφαλαίων, οι χιλιάδες κλεισμένες επιχειρήσεις, η απόγνωση όσων για μια ολόκληρη ζωή άνοιγαν μαζί με τους εργαζομένους τους επιτυχημένα και αξιόπιστα επαγγελματικά μονοπάτια, η εγκαταλελειμμένη βιομηχανία μας με τα κλειστά εργοστάσια, αλλά και τα άδεια κρατικά ταμεία μαζί με το γιγαντιαίο δημόσιο χρέος και σε συνδυασμό με ένα διαλυμένο και αναποτελεσματικό ασφαλιστικό σύστημα (Μαριόλης Θ., 2011). Σε όλα αυτά, προστέθηκε και η ανάληψη βαρύτατων υποχρεώσεων της χώρας στα πλαίσια ενός νέου μνημονίου που χαρακτηρίζεται από αντιαναπτυξιακές και άκρως υφεσιακές ρυθμίσεις που επιβαρύνουν ακόμα περισσότερο πολίτες κι επιχειρήσεις.

Η κρίση στη χώρα μας αναμένεται να έχει μεγαλύτερο βάθος και διάρκεια από ότι σε άλλες

χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακριβώς γιατί η δομή και τα διαρθρωτικά της προβλήματα όχι μόνο είναι διαφορετικά, αλλά διατηρούνται και καθημερινά γίνονται μεγαλύτερα και οξύτερα, αντί να αμβλύνονται, κάτω και από τις συνθήκες της διεθνούς κρίσης (Μαριόλης Θ., 2011). Η παραγωγική βάση της Ελληνικής Οικονομίας είναι ισχνή καθώς στηρίχθηκε, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, σε τομείς όπως ο τουρισμός, η ναυτιλία και η οικοδομή, κλάδοι που πλήττονται πρώτοι και με ιδιαίτερη ένταση από την κρίση. Ακόμη, οι Τράπεζες το πιο ισχυρό τμήμα του ελληνικού κεφαλαίου, οι οποίες λειτούργησαν με πρωτόγνωρους ρυθμούς πιστωτικής επέκτασης, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, με την επέκταση τους στα Βαλκάνια και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, μαζί με άλλες μεγάλες ελληνικές επιχειρήσεις, είναι εκτεθειμένες στην διεθνή κρίση με την ανάληψη υψηλών κινδύνων, καθώς η κρίση αυτή πλήττει με ιδιαίτερη σφοδρότητα τις χώρες αυτές (Τσουλφίδης, Λ., 2013).

Η τρέχουσα βαθιά οικονομική κρίση της χώρας μας δεν αποτελεί αποτέλεσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008-2009, αλλά είναι αναπότρεπτη εσωτερική κρίση, συνέπεια ενός αντιπαραγωγικού μοντέλου οργάνωσης της ελληνικής οικονομίας που εφαρμόζεται εδώ και δεκαετίες, πάντως σίγουρα από τη μεταπολίτευση ως και σήμερα (Τσαλίκη Π. & Τσουλφίδης Λ., 2013). Ένα μοντέλο με δομικές αδυναμίες, όπως η επιχειρηματική εσωστρέφεια, που σημαίνει μικρό ποσοστό εξαγωγών στο ΑΕΠ, η προσανατολισμένη στην εγχώρια αγορά παραγωγή με αποτέλεσμα την ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, ο μεγάλος, βαθύς κι αναποτελεσματικός δημόσιος τομέας και το μη βιώσιμο ασφαλιστικό σύστημα. Όπως ακόμα το ανεπαρκές εκπαιδευτικό σύστημα, που δεν συντελεί στη διαμόρφωση χαρακτήρων, δεν προτείνει την κριτική σκέψη, δεν προάγει την αριστεία, δεν είναι συνδεδεμένο με την αγορά εργασίας και υστερεί σε έρευνα κι ανάπτυξη. Όπως το δυσμενές επιχειρηματικό περιβάλλον. Τέλος, ο ανορθόδοξα δομημένος πρωτογενής τομέας, οι ανεκμετάλλευτες τουριστικές δυνατότητες της χώρας και ο ταλαιπωρημένος τομέας του κλασσικού και σύγχρονου πολιτιστικού μας προϊόντος (Τσουλφίδης Λ., 2013). Πάνω δε από όλα αυτά ένα γιγαντιαίο και λαβυρινθώδες κράτος, πανάκριβο στη λειτουργία του κι εν τούτοις δυσκίνητο κι αναποτελεσματικό, βασισμένο στη σιγουριά της μονιμότητας των λειτουργιών του και στο αποτρεπτικό κάθε προόδου σύνολο των διοικητικών μικροδομών που έχουν κάνει τη δική τους συνωμοσία σε βάρος των πολιτών και της κοινωνίας. Όλα αυτά κι άλλα πολλά δομικά προβλήματα είχαν σαν συνέπεια τα συνεχή δημοσιονομικά ελλείμματα, τη μείωση της εθνικής αποταμίευσης, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας και το χαμηλό ποσοστό ξένων επενδύσεων (Τσαλίκη Π. & Τσουλφίδης Λ., 2013).

Οι οικονομικές κρίσεις είναι ενδημικές στη φύση της καπιταλιστικής παραγωγής που αποκοπεί στην επίτευξη του μέγιστου δυνατού κέρδους ως αυτοσκοπό. Αυτή η ροπή του κεφαλαίου οδηγεί στην κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας ως η αποτελεσματικότερη μέθοδος για την

αύξηση των κερδών. Όταν όμως τα αυξημένα κέρδη εκτιμώνται ως προς το επενδυμένο κεφάλαιο διαπιστώνεται θεωρητικά και τεκμηριώνεται εμπειρικά η πτώση στο ποσοστό κέρδους, το οποίο σε βάθος χρόνου οδηγεί σε στασιμότητα στα κέρδη, αποθάρρυνση των επενδύσεων, υποχρησιμοποίηση του κεφαλαίου, μείωση της παραγωγής και αύξηση της ανεργίας. Αυτές είναι οι τάσεις που εντοπίζονται στις χώρες του ΟΟΣΑ και ιδίως στις ΗΠΑ (οι οποίες παράγουν το 25% περίπου του παγκόσμιου ΑΕΠ) και καθορίζουν την πορεία της διεθνούς οικονομίας (Τσουλφίδης Λ., 2013). Η ελληνική οικονομία από μόνη της, αλλά και ως μέρος της παγκόσμιας οικονομίας συμβαδίζει με αυτόν τον οικονομικό κύκλο, άλλοτε λίγο μπροστά και άλλοτε λίγο πίσω.

Το δημόσιο χρέος ως πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας εμφανίζεται σε κάθε μεγάλη οικονομική κρίση (Τσουλφίδης, Λ., 2013). Αυτό δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο, αλλά χαρακτηριστικό όλων των ασθενέστερων οικονομιών που συστηματικά πτωχεύουν σε περιόδους μεγάλων οικονομικών κρίσεων. Η έλευση της Τρόικας και οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν είχαν διττό διακηρυγμένο στόχο: να διορθώσουν τα κακώς κείμενα της ελληνικής οικονομίας (μνημόνιο) και βεβαίως στο τέλος να πάρουν πίσω τα δανεικά με κάποιο κέρδος. Μεταξύ των δύο στόχων, ο πρώτος υπάχθηκε στην εξυπηρέτηση του δεύτερου, που αποτέλεσε, ίσως, το μόνο στόχο.

Από ότι φαίνεται δεν βρισκόμαστε στην αρχή διεξόδου από τη διεθνή κρίση αλλά μάλλον στην αρχή νέων και πιο σύνθετων αδιεξόδων για την παγκόσμια οικονομία, η οποία επιτείνει αντί να ανακόπτει τον αντικοινωνικό νεοφιλελεύθερο μονόδρομό της (Τσαλίκη Π. & Τσουλφίδης Λ., 2013). Και αυτό διότι οδεύουμε σε μια νέα φάση διεθνούς οικονομικής στασιμότητας του Δυτικού Κόσμου που θα συνοδεύεται με εκρηκτικά ελλείμματα, βουνά από δημόσια αλλά και ιδιωτικά χρέη, πλημμυρίδα κοπής νομισμάτων, αυξημένες τιμές πρώτων υλών και εμπορευμάτων, αδυναμία επενδυτικών ευκαιριών, αβυσσαλέες κοινωνικές ανισότητες, επιδείνωση του περιβάλλοντος και κυρίως αδυναμία δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας. Αν όμως για τη διεθνή οικονομία τα πράγματα μάλλον δεν είναι αισιόδοξα, η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας μόνο απελπιστικές σκέψεις προκαλεί. Όλα τα οικονομικά δεδομένα της χώρας βαδίζουν από το κακό στο χειρότερο και κυρίως οι εξαγωγές, η βιομηχανία, οι κατασκευές, οι επενδύσεις αλλά και ο τουρισμός. Τώρα πλέον όλοι παραδέχονται ότι η χώρα έχει τεθεί σε τροχιά ύφεσης.

Αυτή την περίοδο ζούμε τη βαθιά χρεοκοπία όχι μόνο των κυβερνητικών πολιτικών αλλά και του πελατειακού κομματικο-κρατικού μοντέλου που επιβλήθηκε, τουλάχιστον την τελευταία εικοσαετία (Τσαλίκη Π. & Τσουλφίδης Λ., 2013). Όσο συνεχίζονται οι κυβερνητικές πολιτικές που ενισχύουν γενναιόδωρα τις τράπεζες και τους μεγάλους επιχειρηματικούς ομίλους και επιχειρούν να αντιμετωπίσουν την έκρηξη της ανεργίας, η οποία στις πραγματικές της διαστάσεις τείνει να προσεγγίσει το 30%, με κάθε μορφής μαζικούς και επισφαλείς πελατειακούς διορισμούς στο

Δημόσιο, τότε η ύφεση στην ελληνική οικονομία κινδυνεύει να γίνει βαθύτερη και μακρόσυρτη και να ακολουθηθεί από μία μακρόχρονη οικονομική στασιμότητα. Το πρόβλημα για τη χώρα δεν είναι το ύψος του ελλείμματος του προϋπολογισμού αλλά το πού κατευθύνεται αυτό το έλλειμμα και αν επιχειρεί να καλύψει πραγματικούς παραγωγικούς και κοινωνικούς σκοπούς.

Η πρόσφατη οικονομική κρίση δεν ήταν ένα ανεξάρτητο και απρόσμενο φαινόμενο. Τα αίτια, η φύση και τα χαρακτηριστικά της συνδέονται με την όλη ιστορία της μεταπολεμικής διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό και συγκεκριμένα τη «χρυσή εποχή» της συσσώρευσης του κεφαλαίου, την κρίση της δεκαετίας του 1970, τον τρόπο με τον οποίο «λύθηκε» ή αντιμετωπίστηκε η κρίση αυτή, την εμπειρία της «νεοφιλελεύθερης» περιόδου και ιδίως της τελευταίας της φάσης, όταν και εντάθηκε το φαινόμενο της χρηματιστικοποίησης της καπιταλιστικής οικονομίας (Τσαλίκη Π. & Τσουλφίδης Λ., 2013). Τα αίτια της κρίσης πρέπει να αναζητηθούν αφενός στα χρόνια διαρθρωτικά προβλήματα και τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν αλλά και στη διεθνή συγκυρία της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης που τα ανέδειξε με εντονότερο και οξύτερο τρόπο. Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της οικονομίας μας είναι ύπαρξη διαρθρωτικών προβλημάτων πολύ πριν την εμφάνιση της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης, τα οποία διογκώθηκαν τα τελευταία χρόνια με την εμμονή στην άσκηση πολιτικών στη κατεύθυνση των αυτορυθμιζόμενων αγορών .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΕΡΕΥΝΑ

5.1 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μεθοδολογία διεξαγωγής της παρούσας έρευνας είναι η ποιοτική. Μέσω της ποιοτικής έρευνας συλλέγονται δεδομένα τα οποία περιγράφουν προβλήματα κι έννοιες από τη ζωή των ατόμων. Τα δεδομένα μπορούν να προέλθουν από συνεντεύξεις, παρατηρήσεις, συμμετοχικές παρατηρήσεις, ιστορίες, αλληλεπιδράσεις, περιπτωσιολογικές μελέτες, προσωπικές εμπειρίες, ιστορίες ζωής, αναλύσεις αρχείων, οπτικό υλικό κι ενδοσκοπήσεις. Η ποιοτική έρευνα έχει δύο βασικά μοναδικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι ο ερευνητής αποτελεί το μέσο με το οποίο διεξάγεται η έρευνα, και το δεύτερο είναι ότι ο κύριος σκοπός της είναι να διερευνήσει κάποιες πλευρές του κοινωνικού συστήματος που μελετά. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι αναπόσπαστα μέρη της διαδικασίας και θεωρούν τον ερευνητή ως αυτόν που δομεί τη γνώση και όχι ως απλό δέκτη αυτής. Ο ερευνητής συλλέγει τα δεδομένα, τα οποία μετατρέπει και ερμηνεύει, μέσω της ανάλυσης, σε πληροφορίες. Οι πληροφορίες αυτές, όταν εφαρμόζονται και χρησιμοποιούνται επαναλαμβανόμενα στην πράξη σε διάφορες κοινωνικές καταστάσεις, γίνονται γνώση.

Ο ερευνητής που ακολουθεί ποιοτική μέθοδο παρατηρεί, παίρνει συνεντεύξεις, κρατά σημειώσεις, περιγράφει και ερμηνεύει τα φαινόμενα όπως ακριβώς έχουν. Όταν ο ερευνητής εργάζεται πάνω στο πεδίο που μελετά, είναι πάντα ενεργός, γιατί οι ποιοτικές μέθοδοι απαιτούν να γίνεται χρήση όλων εκείνων των στοιχείων, που ο ερευνητής συναντά: σχόλια από όσους σχετίζονται με το αντικείμενο, κάτι που ο ίδιος παρατηρεί, ακόμα και τον τρόπο που τα υποκείμενα κάθονται ή συνομιλούν. Οφείλει να καταγράψει τα γεγονότα, αλλά ταυτοχρόνως έρχεται αντιμέτωπος με τον ίδιο του τον εαυτό. Αναλαμβάνει να συνδυάσει με ένα λογικό τρόπο δεδομένα, στοιχεία και καταστάσεις ώστε να καταλήξει σε ένα συμπέρασμα από τα όσα παρατηρεί. Αυτό συμβαίνει μέσω του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται την παρουσία των πραγμάτων και τη σπουδαιότητά τους. Ο ερευνητής, αφού συλλέξει τα δεδομένα, θα προσπαθήσει να τα ερμηνεύσει, με τη βοήθεια της βιβλιογραφίας ή της συνεργασίας με ομότεχνους επιστήμονες, ώστε να επιτύχει το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Η συναίσθηση του τι είναι σημαντικό και το πλαίσιο, μέσα στο οποίο αυτό θα ερευνηθεί, υπόκειται στις ικανότητες του ερευνητή. Είναι ο ερευνητής που θα ζωντανέψει τα ουσιώδη στοιχεία της έρευνας και θα κρίνει τι να συμπεριληφθεί στα αποτελέσματα και τι όχι. Πάντα, όμως, θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψη η υποκειμενικότητά του, ως ερευνητή, παρά τις προσπάθειες για αντικειμενική έρευνα.

Στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκε η ποιοτική έρευνα γιατί στη μελέτη της κατασκευής του κοινωνικού φύλου και πως αυτό δομείται μέσα στην καθημερινότητα των υποκειμένων υπάρχουν ορισμένες ερευνητικές δυσκολίες που αφορούν επιστημονικά ερωτήματα, ζητήματα και αντικείμενα που δεν μπορούν να αναπτυχθούν και να μελετηθούν ποσοτικά. Όταν η έρευνα σχετίζεται με θέματα που άπτονται της συνεργασίας με ενήλικες οι ερευνητές δυσκολεύονται να αποσπάσουν αξιοποιήσιμες πληροφορίες. Σε τέτοιου είδους έρευνες απαιτείται άμεση επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ ερευνητή και υποκειμένων. Αυτή επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω των συνεντεύξεων, οι οποίες εμφανίζουν ιδιάζουσα σημασία. Ακολουθήθηκε λοιπόν η ποιοτική μέθοδος, διότι θεωρήθηκε καταλληλότερη αναφορικά με τη συγκέντρωση πληροφοριών και στοιχείων της «καθημερινότητας» των ανθρώπων. Διεξάχθηκαν εις βάθος συνεντεύξεις βασισμένες σε ημι-δομημένες ερωτήσεις, δια των οποίων συγκεντρώθηκε πραγματολογικό υλικό μέσω των συνεντεύξεων με ζευγάρια-γονείς, το οποίο αξιολογήθηκε σε σύγκριση με αντίστοιχο υλικό που προήλθε από τη βιβλιογραφική επισκόπηση.

Η συνέντευξη είναι ένα από τα βασικότερα εργαλεία της ποιοτικής μεθόδου. Πρόκειται για την αλληλεπίδραση, την επικοινωνία μεταξύ προσώπων, που καθοδηγείται από τον ερευνητή ή ερωτώντα με στόχο την απόσπαση πληροφοριών σχετιζομένων με το αντικείμενο της έρευνας. Με άλλα λόγια πρόκειται για την μέθοδο που έχει ως αντικείμενό της να σχηματίσει ένα «νοητικό περιεχόμενο», να αποκαλύψει πτυχές της προσωπικότητας και να αναγνωρίσει συμπεριφορές. Βασικό εργαλείο της είναι η συνομιλία που λαμβάνει χώρα μεταξύ δύο ή και παραπάνω προσώπων. Οι συνεντεύξεις προβάλλουν τις γνώσεις που το υποκείμενο κατέχει (πληροφορίες και γνώσεις), τι του αρέσει και τι όχι (αξίες και προτιμήσεις) και κυρίως τι σκέπτεται (απόψεις και αντιλήψεις). Ένα στοιχείο που τη διαφοροποιεί από μια απλή συζήτηση, είναι ότι αποτελεί το βασικό εργαλείο της έρευνας, ένας έμμεσος τρόπος συλλογής πληροφοριών αναφορικά με τις αντιλήψεις και τα «πιστεύω» των ανθρώπων που ερωτώνται. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι ο διάλογος λαμβάνει χώρα ανάμεσα σε ανθρώπους που κατ' ουσίαν είναι ξένοι μεταξύ τους και ένα τρίτο στοιχείο είναι πως οι συνεντεύξεις κατευθύνονται από τον ερευνητή κατά ένα μεγάλο ποσοστό, στοιχείο που βέβαια εξαρτάται και από το είδος της συνέντευξης. Η επιλογή του ερευνητή να ακολουθήσει συνεντεύξεις κρύβει ένα πολύ θετικό στοιχείο και για εκείνον και για την πλευρά του υποκειμένου: ενθαρρύνει και τις δύο πλευρές, που λαμβάνουν μέρος στη διαδικασία να νιώσουν περισσότερο συνδεδεμένες με τη συζήτηση, που διεξάγεται, ανατροφοδοτούμενη από τις απόψεις που εκφράζονται.

Στην παρούσα έρευνα, το δείγμα αποτελούνταν από τέσσερα (4) ζευγάρια-γονείς παιδιών που φοιτούσαν στα “Κοινωνικά φροντιστήρια” του Δήμου Κορινθίων. Έπειτα από συνεργασία με τον διευθυντή του φροντιστηρίου, ήρθα σε επικοινωνία με γονείς που ήταν ή ο πατέρας άνεργος ή και

οι δυο γονείς άνεργοι. Τα στοιχεία συλλέχθηκαν από τα δικαιολογητικά που είχαν προσκομίσει κατά την εγγραφή των παιδιών τους. Στους συμμετέχοντες πριν τη διεξαγωγή της συνέντευξης δόθηκε ο οδηγός συνέντευξη και διαβάστηκε από τους συμμετέχοντες, ώστε να διευκρινιστούν τυχόν απορίες ή ασάφειες. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο χώρο του κοινωνικού φροντιστηρίου, έπειτα από τηλεφωνική επικοινωνία που είχα με τους συμμετέχοντες. Εξαιτίας της μικρής συμμετοχής υποκειμένων στην έρευνα, χρειάστηκε να στραφώ σε άλλο φορέα για να συλλέξω το απαραίτητο δείγμα για την έρευνα. Το υπόλοιπο δείγμα, δυο (2) ζευγάρια-γονείς, συλλέχθηκε μέσα από λίστα συμμετεχόντων σε πρόγραμμα ΕΣΠΑ για ένταξη ανέργων στην αγορά εργασίας (voucher), στο οποίο συμμετείχα κι εγώ εκείνη την περίοδο. Οι συμμετέχοντες ήταν δυο ζευγάρια ανέργων. Οι συνεντεύξεις αυτές πραγματοποιήθηκαν τηλεφωνικά.

5.2 ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το θέμα της παρούσας έρευνας πραγματεύεται την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Εξαιτίας της ιδιαίτερης φύσης του θέματος, κατά τη διαδικασία εύρεσης του δείγματος πολλές φορές χρειάστηκε να μην αναφερθώ στον ακριβή τίτλο της ερευνάς μου, αλλά να αναφέρομαι στο πως η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τη ελληνική οικογένεια. Στην ενέργεια αυτή κατέληξα εμπειρικά, καθώς τα υποκείμενα που αρχικά ήρθα σε επικοινωνία, δεν καταλάβαιναν το θέμα και οι διευκρινίσεις σχετικά με το θέμα ήταν αρκετές με αποτέλεσμα να δημιουργούνται περαιτέρω ασάφειες. Αναφέροντας λοιπόν ότι θα διερευνούσα πως επηρεάστηκε η ελληνική οικογένεια από την υπάρχουσα οικονομική κρίση, τα υποκείμενα έδειχνα ξεκάθαρη προθυμία ή απροθυμία συμμετοχής στην έρευνα. Έτσι, στην αρχική επικοινωνία με τα υποκείμενα τους δηλώνονταν το θέμα της έρευνας-η επίδραση της οικονομικής κρίσης στην ελληνική οικογένεια- επισημαίνονταν ότι τα υποκείμενα θα κατέθεταν τις προσωπικές απόψεις τους μέσω των βιωμάτων τους και τονιζόταν εμφατικά η διασφάλιση του απορρήτου των λεγομένων τους.

Η συλλογή εμπειρικού υλικού μέσω συνεντεύξεων απαιτεί σωστή οργάνωση των ερωτήσεων, ξεκάθαρη αποτύπωση των ερευνητικών αξόνων και σαφήνεια στην αποτύπωση του οδηγού συνέντευξης. Προτιμήθηκε λοιπόν να γίνει κάποιες πιλοτικές συνεντεύξεις ώστε να αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα του ερευνητικού εργαλείου. Ο οδηγός συνέντευξης δόθηκε σε δυο ζευγάρια-γονείς αλλοδαπών και ημεδαπών πολιτών και σε ένα ακόμη ζευγάρι, στο οποίο ο σύζυγος που ήρθε πρώτος για συνέντευξη έκρινε ότι τα ίδια θα απαντούσε και η σύζυγός του, η οποία απουσίασε λόγω κωλύματος. Μετά από την επεξεργασία των πρώτων αυτών συνεντεύξεων προέκυψε ότι τα υποκείμενα λόγω της γενικής φύσης των ερωτήσεων, ξέφευγαν του θέματος και αναφέρονταν στους προβληματισμούς τους και στις απόψεις τους σχετικά με την κρίση. Δομήθηκε λοιπόν ένα νέο ερωτηματολόγιο με πιο εστιασμένες ερωτήσεις, συγκεκριμένου περιεχομένου κάθε φορά και δόθηκε εκ νέου στα δυο ζευγάρια που συμμετείχαν αρχικά στην έρευνα και στα υπόλοιπα τέσσερα ζευγάρια του δείγματος.

Ένας άλλος παράγοντας που δυσκόλεψε τη διεξαγωγή της έρευνας ήταν το κλειστό επαρχιακό περιβάλλον, όπου τα άτομα αναπτύσσουν σχέσεις οικειότητας μεταξύ τους. Σε μια επαρχιακή πόλη τα άτομα λίγο πολύ γνωρίζονται μεταξύ τους και έχουν ένα κοινό δίκτυο γνωστών και φίλων. Αρχικά αυτό αποτέλεσε πλεονέκτημα στην εύρεση δείγματος, εν τέλει όμως κατέληξε σε αχίλλειο πτέρνα, με τους συμμετέχοντες να εμφανίζουν εσωστρέφεια και να μην αποκαλύπτουν ή και να αποκρύπτουν πράγματα χρήσιμα στην έρευνα. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που είτε πρόδηλα είτε άδηλα

διατύπωσαν την επιφύλαξή τους για τον σχολιασμό ή την κριτική των όσων διατυπώνονταν στις συνεντεύξεις. Όσοι εξέφραζαν την επιφύλαξή τους πριν την συνέντευξη φαίνεται ότι παρά τις διαπιστεύσεις η επιφύλαξη αυτή παρέμενε μέχρι και το τέλος της συνέντευξης. Εξάριση αποτελεί το ζευγάρι αλλοδαπών που συμμετείχε στην έρευνα και αποτέλεσε το πιο συνεργάσιμο ζεύγος πληροφορητών. Καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης απαντούσαν εύστοχα και αναλυτικά στις ερωτήσεις, έκαναν διευκρινιστικές ερωτήσεις και έδειχναν προθυμία στο να απαντήσουν και σε ερωτήσεις που περιείχαν προσωπικά δεδομένα.

Το μεγαλύτερο μέρος του δείγματός αποτελούνταν από πληροφορητές που είχαν τελειώσει ή όχι τη βασική εκπαίδευση και μόνο τρεις συμμετέχοντες είχαν τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η απουσία περαιτέρω μόρφωσης αποτέλεσε τροχοπέδη στην ενότητα των ερωτήσεων που αναφέρονταν στις έμφυλες ταυτότητες και στους ρόλους που απορρέουν από τις ταυτότητες αυτές. Δεν ήταν λίγες οι φορές που χρειάστηκαν διευκρινήσεις ώστε να μπορέσει να δοθεί μια κάποια απάντηση από τους συμμετέχοντες, ώστε να προκύψει κάποιο συμπέρασμα. Συνάμα με τα παραπάνω, σε ερωτήσεις που απαιτούσαν την προσωπική τοποθέτηση και την κριτική αποτίμηση των συμμετεχόντων για θέματα που άπτονται κοινωνικών ζητημάτων οι απαντήσεις ήταν τις περισσότερες φορές μονολεκτικές και μόνο μετά από περαιτέρω ερωτήσεις μου, οι απαντήσεις διευρύνονταν μερικώς.

5.3 ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

5.3.1 Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Προχωρώντας στην ανάλυση αποτελεσμάτων στον πρώτο άξονα των ερευνητικών ερωτημάτων που τέθηκαν στην αρχή της έρευνας, αποτυπώνονται οι απόψεις των ερωτηθέντων για τη σημασία που παρουσιάζει γι' αυτούς η κρίση στην ελληνική πραγματικότητα. Στον άξονα αυτό περιλαμβάνονται ερωτήματα για τη διάρκεια της ανεργίας τους, για το διάστημα αναζήτησης εργασίας και για τη σημασία που έχει η κρίση που βιώνουν.

Το διάστημα ανεργίας των ερωτηθέντων ποικίλει. Φαίνεται όμως να είναι σταθερά περισσότερο του ενός έτους και με μέγιστη διάρκεια τα τρία χρόνια. Στο διάστημα αυτός της ανεργίας κάποια από τα υποκείμενα της συνέντευξης έβρισκαν κάποια περιστασιακή αδήλωτη εργασία διάρκειας λίγων ημερών ή εβδομάδων, ενώ κάποιοι άλλοι συμμετείχαν σε προγράμματα του δήμου εξάμηνης ή δωδεκάμηνης διάρκειας. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει ότι τρεις ερωτηθείσες γυναίκες επισήμαναν ότι λόγω της ανατροφής των παιδιών σε διάστημα μεγαλύτερο των τεσσάρων χρόνων βρίσκονται σε καθεστώς περιστασιακής εργασίας, αδήλωτης στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Η κατάσταση της μη μόνιμης εργασίας καθιστά την καθημερινότητα ιδιαίτερος δύσκολη και την ψυχοσύνθεση των συμμετεχόντων ακραιφνώς ευάλωτη.

Συμπληρωματικά εντοπίζεται η πεσιμιστική αντιμετώπιση τους σχετικά με την κατάσταση της κρίσης. Βιώνουν αισθήματα άγχους, θυμού, απογοήτευσης και το μέλλον τους διαγράφεται αβέβαιο (*“Αβεβαιότητα παντού...όλα αρνητικά”, “Άγχος με τη δουλειά, άγχος για το σπίτι...”, “θυμό γιατί πρόσφερα στην κοινωνία και τώρα τι;...”*). Για την πλειονότητα των υποκειμένων της συνέντευξης η κρίση είναι κατά βάση οικονομική. Αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στα καθημερινά έξοδα και στις υποχρεώσεις τους, μειώνουν τις δαπάνες και αλλάζουν άρδην την καθημερινότητα τους για να αντεπεξέλθουν. Δεν είναι λίγοι αυτοί που επισημαίνουν ότι *“κυνηγούμε τις προσφορές”* και πως προσπαθούν με κάθε τρόπο *“να κάνουμε οικονομία”*. Σημαντική επισήμανση είναι ότι η κρίση αυτή έχει αρνητικό αντίκτυπο στα παιδιά τους, καθώς αδυνατούν να τους προσφέρουν αυτά που απαιτούνται και αυτά που οι γονείς νιώθουν σαν υποχρέωση να προσφέρουν. Από την πλειονότητα των συνεντευξιαζόμενων εκφράστηκε ρητά και υπόρρητα ότι το μεγαλύτερο άγχος την περίοδο αυτή αποτελεί η δυνατότητα να προσφέρουν στα παιδιά τους, όχι μόνο υλικά αγαθά, όσο υπηρεσίες που θα συνδράμουν στην εξέλιξη τους. Ακόμη σημαντική αναφορά έγινε στη σημασία της μόρφωσης και στο πόσο *“σπουδαίο εφόδιο”* αποτελεί για το μέλλον τους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως και η απάντηση κάποιων πληροφορητών που εμπλούτισαν τη

απάντηση τονίζοντας ότι *“έχουμε και κρίση αξιών”*, δίνοντας έμφαση στους τριγμούς που έχει υποστεί το κοινωνικό εποικοδόμημα. Πολλοί από τους ερωτηθέντες αναφέρουν την *“κοινωνική εξαθλίωση”* ως το αξιομνημόνευτο σημείο της κρίσης αυτής που αποτελεί ταυτόχρονα και το εφιαλτήριο για περισσότερες δυσχέρειες και κοινωνικές εντάσεις. Η πελιδνή αυτή πραγματικότητα τους προκαλεί άγχος και αβεβαιότητα κυρίως για το μέλλον των παιδιών τους και για την εξέλιξη αυτών. Επιπρόσθετα για κάποιους άλλους, η κρίση αποτελεί απειλή για τη ζωή τους, *“...ο άνθρωπος δεν ξέρει τι θα του ζημερώσει...μπορεί να χάσει και τη ζωή του από έναν άνθρωπο που πεινάει”*.

Με αφορμή το ερώτημα *“Τι σημαίνει για σας η κρίση”* δεν ήταν λίγοι οι συνομιλητές που εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους και συνάμα το παράπονό τους για την έλλειψη κράτος δικαίου και των απαραίτητων εκείνων μηχανισμών που θα διασφάλιζαν μια σταθερότητα και ένα σύστημα ανταμοιβών (*“δούλεψα σκληρά και στο τέλος δεν πήρα τίποτα. Έμεινα και άνεργος. Μετά από 22 χρόνια που δούλενα...Αστο σε αυτή τη χώρα τίποτα δεν αναγνωρίζεται”*, *“στο τέλος δεν παίρνεις τίποτα και σε πετάνε”*). Το σύνολο των ερωτηθέντων επικεντρώθηκε σε συναισθήματα που βιώνει, όπως θυμό, απαξίωση, άγχος, ανασφάλεια και επισήμανε πως η εφαρμογή εσφαλμένης και ωφελιμιστικής πολιτικής είναι αυτή που οδήγησε τη χώρα στην παρούσα κατάσταση.

Περιγράφοντας κομμάτια της καθημερινότητάς τους καθίσταται εναργώς αντιληπτό ότι ξεπερνώντας το κομμάτι της ρητορικής για οικονομική κρίση, μια οικογένεια, ακόμα και με ένα μόνο παιδί, αδυνατεί αν ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της, στερείται των βασικών αναγκών και η απουσία σταθερής οικονομικής πηγής εσόδων εντείνει τα αισθήματα άγχους και ανασφάλειας. Απαύγασμα των λεγομένων των ερωτηθέντων είναι η απογοήτευση και η απαξίωση απέναντι στο κράτος και στους κακούς χειρισμούς της πολιτικής για την παντελή κρατική μέριμνα απέναντι στους ανέργους και κυρίως αυτούς που διαθέτουν οικογένεια. Το αβέβαιο μέλλον και η κοινωνική αναταραχή που ροκανίζουν την κοινωνική συνοχή και ευρυθμία είναι ο κύριος προβληματισμός τους, συνάμα με την εγκατάλειψη που βιώνουν από τους κρατικούς μηχανισμούς.

5.3.2 ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Εν συνεχεία, τα υποκείμενα της συνέντευξης κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις που στόχευαν στην παρουσίαση του βιώματος της κρίσης ατομικά και οικογενειακά. Υπήρξε επανάληψη των αρνητικά φορτισμένων συναισθημάτων και διάνθισή τους με λεπτομέρειες από την καθημερινότητα. Παρά την ζοφερή πραγματικότητα που βιώνουν φαίνεται να βρίσκουν τους μηχανισμούς εκείνους που τους κάνουν να ανταπεξέρχονται στις προκλήσεις και να μην αποδυναμώνονται κατά την αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών.

Αρχικά οι πληροφορητές ερωτήθηκαν για το πως βιώνουν την κατάσταση της ανεργίας και τη διαδικασία αναζήτησης εργασίας. Φαίνεται ο χρόνος αναζήτησης και η περίοδος της ανεργίας να συμπίπτουν κατά την πλειοψηφία με εξαίρεση το ζευγάρι, απόφοιτοι πανεπιστημίων και με εργασία στο αντικείμενό τους, να καθυστερεί τη διαδικασία αναζήτησης εργασίας λόγω άσχημης ψυχολογίας (*“Αγχώθηκα στην αρχή...ένοιθα ντροπή σαν άντρας και ένοιθα ότι δε μπορούσα να βοηθήσω ουσιαστικά”, “Ήταν μεγάλο χτύπημα για μένα μετά από 10 χρόνια σαν οικονομικό στέλεχος...τώρα είμαι όλη μέρα κλεισμένη σε ένα σπίτι...”*). Από το σύνολο όμως των πληροφορητών απορρέει πως όποιες κι αν είναι οι συνθήκες, η προσπάθεια αναζήτησης εργασίας δεν εγκαταλείπεται.

Άξιο αναφοράς είναι ότι όλο αυτό το διάστημα ανεργίας και αναζήτησης εργασίας αποτελεί ένα αγχωτικό διάστημα για τους ερωτηθέντες, όπου η αλλαγή της επικρατούσας κατάστασης, οι μεταβολές στο καθεστώς εργασίας και οι προσωπικές και οικογενειακές συνθήκες που είχαν μεταβληθεί τους δημιουργούσε μεγαλύτερη ανασφάλεια και αίσθημα πνιγμονής. Αρκετοί ήταν αυτοί που επικέντρωσαν το άγχος τους στα παιδιά τους και στο πως θα μπορέσουν να συνεχίσουν να τους προσφέρουν όλα όσα χρειάζονται (*“...τουλάχιστον να βρω για τα παιδιά τα απαραίτητα...”, “...εγώ για τη Δ. στεναχωριέμαι που έδωσε έναν αγώνα και μπορεί, εκεί με πιάνει το παράπονο..”, “Τα απαραίτητα για τα παιδιά δεν ήθελα να είναι ποτέ μειωμένα”*). Αναφορά γίνεται και στην ηλικία των υποκειμένων (*“αν ήμουν πιο νέα...”, “όταν ήμουν πιο μικρός άντεχα περισσότερο...”*) η οποία συσχετίζεται και με τη μετέπειτα απόκτηση οικογένειας και λειτουργούν ως βασικοί παράγοντες στην αναζήτηση εργασίας. Σε νεότερη ηλικία η αντοχή στην εργασία και η προσπάθεια εύρεσης της ήταν υψηλότερες σε σύγκριση με την τωρινή τους ηλικία. Σήμερα με τη δημιουργία οικογένειας, με την πάροδο των χρόνων να αυξάνει την κούραση και την ανακατανομή των εργασιακών συνθηκών η αναζήτηση νέας εργασίας και η εργασία αυτή καθεαυτή βιώνονται δυσκολότερα και εντονότερα.

Εντούτοις, όσοι παρέμεναν για καιρό άνεργοι φαίνονται πιο ψύχραιμοι στην όλη διαδικασία και παρά τις δυσκολίες, αντιμετωπίζουν κάθε τροχοπέδη *“με ψυχραιμία”*. Τα άτομα αυτά

αντιμετωπίζουν, στο παρόν, την ανεργία τους με μεγαλύτερο ορθολογισμό (“έτσι έχει η κατάσταση...συνεχίζουμε..”, “...δε μπορούμε να κάνουμε κι αλλιώς..”, “...δεν πρέπει να βάλουμε το κεφάλι κάτω, το χάσαμε το παιχνίδι..”) και δημιουργούν μηχανισμούς συναισθηματικούς και λογικούς για να μπορούν να ανταπεξέρχονται και να συνεχίζουν την προσπάθεια (“...για τα παιδιά αντέχουμε...”, “...είναι ανώφελο να μοιρολατρούμε... αυτή είναι η πραγματικότητα!”).

Όταν η συζήτηση στρέφεται στο πως αντιμετωπίζει η οικογένεια την κρίση και την κατάσταση της ανεργίας, τα δεδομένα παρουσιάζουν μικρές διαφοροποιήσεις. Παραπάνω από τους μισούς ερωτηθέντες ανέφεραν ότι η κρίση δεν επηρέασε τις σχέσεις μέσα στην οικογένεια. Αρκετοί μάλιστα επικεντρώθηκαν στη σχέση με το/τη σύζυγο (“ευτυχώς που είχα και τη γυναίκα να με στηρίζει...”, “...είμαι και τυχερή γιατί έχω έναν άντρα που με στηρίζει.”, “...η κουβέντα με τη σύζυγο λειτουργούσε σα βάλσαμο...”, “...ο σύντροφός μου μου στάθηκε πολύ...”)

σημειώνοντας τη στήριξη και τη συμπαράσταση που δέχονταν σε αυτή τη δύσκολη περίοδο της ζωής τους. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που επισήμαναν ότι η κρίση τους έδωσε πιο πολύ και τους βοήθησε να αντιμετωπίσουν από κοινού τα προβλήματα.

Οι δυσκολίες που προέκυψαν κινούνταν γύρω από τη δυσχέρεια ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των παιδιών. Για όσους είχαν παιδιά σπουδαστές δήλωναν πως ήρθαν στην δυσάρεστη θέση να παροτρύνουν τα παιδιά τους να δουλέψουν κι αυτά για να μπορούν να ανταποκριθούν στα έξοδα. Το γεγονός αυτό το βίωναν σαν ανεπάρκεια ικανοποίησης των επιθυμιών των παιδιών τους (“...δεν τα βοηθήσαμε όσο θα θέλαμε..”, “..τα στείλαμε για δουλειά...δε βγαίναμε διαφορετικά...”, “...γιατί η Α. να δουλεύει και να μην αφοσιώνεται στις σπουδές της;”, “...λυπάμαι που το κάνω αυτό στο παιδί μου, αλλά δε μπορώ αλλιώς...”).

Για τους υπόλοιπους γονείς που τα παιδιά τους είναι μικρότερα, οι ανησυχίες περιστρέφονται στο πως “θα το μεγαλώσουμε” και αν θα μπορούν να ανταπεξέρχονται στις απαιτήσεις και στις επιθυμίες του.

Η συμμετοχή των παιδιών στην κατάσταση που βιώνουν οι γονείς φαίνεται να είναι μικρή. Σε όσα παιδιά πηγαίνουν σχολείο υπάρχει μια ενημέρωση από μεριάς των γονιών για τη μη δυνατότητα να ανταποκριθούν πλήρως στις ανάγκες τους. Ο διάλογος και η ακριβής αποτύπωση της αλήθειας, στο μέτρο του δυνατού πάντα, είναι αυτά που κυριαρχούν στην ομιλία των πληροφορητών. Δεν είναι λίγοι αυτοί που επισημαίνουν ότι είχαν μεγαλώσει τα παιδιά τους με τρόπο τέτοιο ώστε να μην είναι απαιτητικά και να έχουν συνείδηση των αναγκών τους και της οικογενειακής κατάστασης (“...δεν ήταν τα παιδιά μας απαιτητικά σε σχέση με άλλα...”, “...συζητάμε με τον Α. ξέρει την κατάσταση...”, “...σα γονείς τους δώσαμε πολλά παραδείγματα, τα είχαμε λίγο μετρημένα, δεν τους τα είχαμε απλόχερα...”).

Η επιρροή της κρίσης στην οικογένεια, σύμφωνα με το δείγμα των ερωτηθέντων, δεν φαίνεται να έχει επηρεάσει τις οικογενειακές σχέσεις τους στον ίδιο βαθμό με τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Ξεκάθαρη θέση όλων ήταν πως δεν έχει αλλάξει ούτε η σχέση προς το/τη σύζυγο, αλλά ούτε και προς το παιδί. Οι δυσκολίες και οι ανασφάλειες στρέφονται προς τα ίδια υποκείμενα που βιώνουν την όλη κατάσταση.

5.3.3 Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Συνεχίζοντας στον τρίτο ερευνητικό άξονα, οι πληροφορητές κατέθεσαν τις απόψεις τους για την ενίσχυση ή μη που δέχονται από τους κρατικούς φορείς με τη μορφή επιδομάτων ή άλλων μέσων και κατά πόσο οι φορείς αυτοί ανταποκρίνονται επαρκώς. Επιπλέον επισημαίνουν αν δέχονται κάποια οικονομική ή άλλης μορφής ενίσχυση από το στενό ή ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον. Η απόκριση των ερωτηθέντων είναι ιδιαίτερος απαξιοτική απέναντι στο κράτος και η ερώτηση αυτή στάθηκε αφορμή για την περαιτέρω τοποθέτησή τους πάνω στις πολιτικές απόψεις και σχολιασμό της υπάρχουσας οικονομικής αστάθειας και του κοινωνικού αναβρασμού.

Κατά κοινή ομολογία των ερωτηθέντων τον πρώτο χρόνο ανεργίας τους έλαβαν το καθορισμένο επίδομα, αλλά η οικονομική ενίσχυση στη συνέχεια ήταν μηδαμινή (*“Πήραμε το πρώτο εξάμηνο και μετά δεν πήραμε τίποτα.”*, *“Από την κάρτα ανεργίας ότι είχαμε πάρει κι από επιδόματα για το παιδί, κατά τα άλλα το κράτος τίποτα”*, *“...ένα επίδομα που έπαιρνα επειδή ήμουν άνεγη με παιδί.”*). Κάποιοι γονείς, οι οποίοι ήταν μακροχρόνια άνεργοι λάμβαναν επίδομα για τα ανήλικα τέκνα, μικρής ηλικίας. Σε οικογένειες όπου και οι δυο γονείς είναι μακροχρόνια άνεργοι τα επιδόματα πολυτέκνων ή των ανήλικων παιδιών είναι η μόνη πηγή εσόδων (*“Ευτυχώς που παίρνουμε τα πολύτεκνα...δεν έχουμε κανένα άλλο έσοδο, εκτός από αυτά”*, *“...το μόνο ουσιαστικό έσοδο είναι το επίδομα που παίρνω σαν άνεργη μητέρα...”*). Επισημάνθηκε ακόμα ότι υπήρξε μη οικονομική βοήθεια από κοινωνικούς θεσμούς, όπως το κοινωνικό παντοπωλείο και το κοινωνικό φροντιστήριο, καθώς και κάποιες διευκολύνσεις όπως το μειωμένο ρεύμα και οι εκπτώσεις σε ανέργους που γίνονται από κάποιες επιχειρήσεις. Πρωτοβουλίες πολιτών για συγκέντρωση τροφίμων, οργανωμένες δράσεις του δήμου και διάφοροι κοινωνικοί φορείς είναι αυτοί που συνδράμουν σημαντικά στις οικονομικά ευπαθείς οικογένειες. Αρκετοί από τους ερωτηθέντες επισήμαναν ότι έλαβαν τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης από αυτές τις πρωτοβουλίες, προσφορά ζωτικής σημασίας για την καθημερινότητα της οικογένειας (*“... ο δήμος μας προσέφερε λάδι, ζάχαρη, ρύζι, μακαρόνια κ.α., “...τα κοινωνικά φροντιστήρια πρόσφεραν στα παιδιά μας μια σακούλα με τα απαραίτητα και τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, γλυκά, τσουρέκια και τα σχετικά.”*, *“...το κοινωνικό παντοπωλείο αρκετές φορές μας έχει καλέσει να μας δώσει κάποια τρόφιμα ή χρήσιμα είδη για το σπίτι...”*).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η δήλωση ενός ζεύγους αλλοδαπών γονιών, όπου επισήμαναν πως εξαιτίας της μη ελληνικής ιθαγένειας δεν έχουν την ίδια πρόσβαση σε κοινωνικά επιδόματα και διευκολύνσεις. Ανέφεραν χαρακτηριστικά, ότι η μεγαλύτερη κόρη τους που

σπουδάζει, δε μπορεί να λάβει το φοιτητικό επίδομα, λόγω έλλειψης ελληνικής ιθαγένειας. Το μόνο που κατάφεραν να εξασφαλίσουν είναι η δωρεάν σίτιση. Αντίθετα με τους ημεδαπούς γονείς που επισήμαναν πως τα παιδιά τους που σπουδάζουν, εξαιτίας της δωρεάν στέγασης και φοίτησης, βοηθούν σημαντικά στη μείωση των εξόδων του οικογενειακού προϋπολογισμού.

Επιπρόσθετα, όλα τα υποκείμενα κατέδειξαν στις συνεντεύξεις τους τη σημαντική βοήθεια από το στενό κυρίως οικογενειακό περιβάλλον. Επισημαίνεται πως η βοήθεια μπορεί να μην είναι μεγάλη αλλά γι' αυτούς κρίνεται σημαντική (*“...όπως μπορούν βοηθούν τα πεθερικά μου. Και γενικότερα βοηθά ο ένας τον άλλον με ότι μπορεί κι όπως μπορεί.”*, *“...οι δικοί μου μας βοηθούσαν λίγο, τώρα δυσκολεύονται κι αυτοί. Η αδερφή μου έτσι που και που”*, *“Υπάρχει ένα σπίτι από τη μάνα μου και παίρνω το ενοίκιο και η πεθερά μου βοηθά όπως μπορεί.”*, *“Υπάρχει κάποια βοήθεια από τους γονείς μου, όσο μπορούν γιατί είναι συνταξιούχοι”*, *“...φιλοδώρημα στα παιδιά, δε μπορούν παραπάνω”*). Διευκολύνονται μερικώς στην καθημερινότητά τους και η ενίσχυση αυτή φαίνεται να λειτουργεί υποστηρικτικά στην ψυχολογία τους. Σε αντίθεση με τα προαναφερθέντα, οι αλλοδαποί γονείς δείχνουν δυσαρεστημένοι που δε μπορούν να προσφέρουν στους συγγενείς τους στην πατρίδα τους. (*“...τους βοηθούσα παλιά, αλλά τώρα δε γίνεται...έδινα στον αδερφό μου, στον κουνιάδο μου, αλλά τώρα; Δεν έχω για μένα, τι να τους δώσω;”*, *“...από την οικογένεια δεν είναι ότι δεν θέλουν, δεν έχουν.”*, *“Άσε που περιμένουν εμείς να τους βοηθήσουμε.”*) Καταδεικνύουν με τρόπο σαφή τη διαφορά νοοτροπίας και την αντιμετώπιση των δυσκολιών (*“...μόνο η αδερφή μου που σπούδασε τέσσερα παιδιά και ξέρει πως είναι, μου λέει να με βοηθήσει”*, *“...καταλαβαίνει τι σημαίνει να έχεις ένα πτυχίο και μου λέει ότι θα με βοηθήσει αυτή.”*, *“...φτωχοί και αγράμματοι άνθρωποι είναι, τι να καταλάβουν...”*, *“...μου έλεγαν, να τελειώσει το σχολείο και να πάει για δουλειά.”*). Σημαντική βοήθεια γι' αυτούς είναι να μην τους ζητούν οικονομική βοήθεια οι συγγενείς τους (*“...ξέρουν ότι δεν έχουμε και δε ζητάνε, ευτυχώς δε ζητάνε τώρα.”*).

5.3.4 Η ΑΝΑΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΡΟΛΩΝ ΕΞΑΙΤΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ & ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ο ερευνητικός άξονας για την ανακατανομή των ρόλων και η διατύπωση απόψεων σχετικά με τις έμφυλες κατηγοριοποιήσεις αποτελεί και τον βασικό άξονα της παρούσας έρευνας. Οι πληροφορητές κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τη συμπεριφορά του κάθε γονέα ανάλογα με το φύλο του, την άποψη των συμμετεχόντων για το ποια είναι η εικόνα τους για τα φύλα σήμερα, αν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα φύλα, ποια είναι και πως είναι η σχέση με τον/την σύζυγο και αν έχει επηρεαστεί η σχέση εξαιτίας της κρίσης. Στον άξονα αυτόν οι ερωτήσεις ήταν περισσότερο προσωπικές και τα άτομα φαίνεται να παρουσιάζουν αντιστάσεις και επιφυλάξεις στη διατύπωση των απαντήσεων. Δεν ήταν λίγες οι φορές που δόθηκαν μονολεκτικές ή βραχείες απαντήσεις και απαιτήθηκαν περαιτέρω διευκρινιστικές ερωτήσεις για να μπορέσουν να αντληθούν οι απαραίτητες πληροφορίες για την έρευνα.

Καταρχάς, όσον αφορά την αλλαγή στάσης απέναντι στα παιδιά τους κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, όλοι οι γονείς αποκρίθηκαν ότι η στάση τους απέναντι στα παιδιά δεν άλλαξε εξαιτίας της κρίσης (*“όχι, τα οικονομικά δεν έχουν σχέση με το πώς μεγαλώνω και συμπεριφέρομαι στην κόρη μου.”*, *“Όχι. Δεν επηρεάστηκε η σχέση μας.”*, *“Όχι, δε με επηρέασε καθόλου... τι να κάνω; να νευριάσω με τα παιδιά; να φωνάζω; γιατί, αυτά μου φταίνε;”*, *“Όχι, στη συμπεριφορά δε με επηρέασε καθόλου και θα το θεωρούσα γελοίο να συμβεί κάτι τέτοιο! Λες και μου φταίνε αυτά για το χάλι που έφτασα!”*, *“Όχι βέβαια! Παραμένει το ίδιο! Άλλωστε είναι πολύ μικρά για να καταλάβουν τι συμβαίνει.”*, *“Η συμπεριφορά στην οικογένεια δεν άλλαξε. Εγώ έχασα τον ύπνο μου.”*). Η επισήμανση κατά γενική ομολογία όλων των ομιλητών είναι ότι άλλαξαν αυτά που προσφέρουν στα παιδιά τους, η ποσότητα και η ποιότητα των αγαθών. Από αρκετούς έγινε η σύγκριση καταναλωτικής συμπεριφοράς πριν και μετά την κρίση. Φαίνεται όμως η αλλαγή αυτή στην παροχή αγαθών και υπηρεσιών από τη μεριά των γονέων να τους φορτίζει συναισθηματικά και να είναι και ο κύριος λόγος δυσαρέσκειας και προβληματισμού τους (*“προσπαθώ με αυτά τα λίγα, ότι έχεις βγάλει να κάνεις το καλύτερο για το σπίτι σου.”*, *“Στα μεγάλα δε χρειάστηκε να εξηγήσω και πολλά, ο ένας φοιτητής και η άλλη παντρεμένη. Στον μικρό του εξηγώ πως είμαστε δύσκολα και δεν του προσφέρουμε, να μη μας παρεξηγεί.”*, *“...τα οικονομικά δεν πρέπει να απασχολούν το παιδί. Τι μπορώ να προσφέρω και τι όχι είναι δικό μου θέμα”*, *“Με πειράζει που στη μεγαλύτερη κόρη της έδινα απλόχερα ότι ήθελε και στον μικρό έχω σφιγμένα τα λουριά.”*, *“Σε πειράζει και σε πειράζει ψυχολογικά γιατί λες γονιός είμαι και δεν μπορώ να προσφέρω στο παιδί μου”*, *“Δε θέλω να σπαταλάμε χρήματα, αλλά όχι και να μην μπορείς να του δώσεις κάτι. Με πειράζει να θέλει να βγει*

και να μη βγαίνει γιατί δεν έχει χαρτζιλίκι.”, “Ένωθα μειωμένα όταν άλλα παιδάκια είχαν κινητό,καλά ρούχα, έβγαιναν βόλτα και το δικό μου δε μπορούσε. Και τι να κάνει, παιδί είναι,θα ζηλέψει κι αυτό. Κι εγώ να μη μπορώ να δώσω τίποτα...άστα μην τα συζητάς”, “Της εξηγώ και καταλαβαίνει ότι δεν μπορούμε να της δώσουμε τώρα όπως δίναμε παλιά... Είναι και φοιτήτρια, όσο και να καταλαβαίνει και να μας βοηθάει, δε μπορεί να σταματήσει να θέλει...”, “...να ξέρω ότι το παιδί μου θέλει κάτι και δε μου το ζητάει επειδή δεν έχω και να μην μπορώ να το πάρω...μεγάλη θηλιά στο λαιμό μου το νιώθω”). Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι πολλοί ήταν οι γονείς που επισήμαναν ότι δεν ήθελαν και προσπαθούσαν να μην παρουσιάζουν το οικονομικό τους πρόβλημα στα παιδιά, είτε για να μην τα στενοχωρούν, είτε για να μην τα φορτίζουν με αρνητικά συναισθήματα κι αυτά (“...ότι είχαμε τα συζητάγαμε με τη γυναίκα μου. Ακούγανε και καταλάβαιναν γιατί είναι και μεγάλα παιδιά, άλλα δεν τα λέγαμε όλα μπροστά τους.”, “...προσπαθώ αν μην τα φορτώνω κι αυτά με τα δικά μας, είναι μικρά παιδιά..”, “ Ας είναι παιδιά. Καταλαβαίνουν τι έχουμε, αλλά γιατί να τα φορτώσουμε; Κάνουμε ότι μπορούμε”, “ Γνωρίζουν ότι δεν έχουμε τα ίδια λεφτά με πριν,αλλά μέχρι εκεί. Τα υπόλοιπα είναι δική μας υπόθεση. Δε χρειάζεται αν τα σκοτεινιάζουμε κι αυτά.”).

Στο ερώτημα ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος του κάθε γονιού στην οικογένεια, οι απόψεις ποικίλουν. Στην πλειονότητά τους όμως τα υποκείμενα δείχνουν να μην ξεχωρίζουν ή να διαφοροποιούν το ρόλο της μητέρας από τον πατέρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει πως τα περισσότερα ζευγάρια συμφωνούν στις απαντήσεις, όπως η Στέλλα (“Οι γονείς είναι για όλα. Για αγάπη,χρήματα, συμβουλές. Προσπαθώ μαζί με τον άντρα μου, γιατί είμαστε δεμένοι σαν οικογένεια.”.) και ο Δήμος (“Άμα το ζευγάρι δε μεγαλώνει μαζί το παιδί,δε θα μεγαλώσει. Χρειάζονται συνεργασία αυτά τα πράγματα και ευτυχώς εμείς την έχουμε). Η από κοινού ανατροφή των παιδιών είναι προτεραιότητά τους και δίνουν έμφαση στην αρμονική συνεργασία του ζευγαριού. Την ίδια άποψη έχουν και για τον ρόλο γενικά των γονέων στην οικογένεια.

Σύμπνοια απόψεων και μοίρασμα των ρόλων παρατηρείται και στο λόγο των αλλοδαπών γονέων. Χαρακτηριστικά επισημαίνει η Ζίλντα: “Καθένας έχει το δικό του ρόλο μέσα στην οικογένεια. Δε με ενοχλεί αυτό. Όποιος μπορεί να δώσει το σωστό, το κάνει. Δεν είναι ότι η μαμά κάνει συγκεκριμένα πράγματα και ο μπαμπάς άλλα. Όποιος μπορεί κάνει”. Και συνεχίζει τονίζοντας πως “Έχει τύχει που δούλευα εγώ και ο Νίκο έκανε το ρόλο μου. Είμαστε καλά. Βοηθάμε ο ένας τον άλλον.” Ο άντρας της από την άλλη απάντησε με παρόμοιο τρόπο: “Δεν πιστεύω ότι έχει διαφορά. Το ίδιο είναι. [...] όπως τότε που δούλευε η γυναίκα μου και έκανα δουλειές στο σπίτι, δεν είχα κάποιο πρόβλημα. [...] Ηξερα ήταν κουρασμένη. Ποτέ δεν είπε κανε τα εσύ γιατί εγώ δουλεύω. Είμαστε εντάξει.”. Στο παραπάνω ζευγάρι παρατηρείται εκτός από συνεργασία μέσα στο σπίτι και απουσία στερεοτυπημένης συμπεριφοράς, όσον αφορά το έμφυλο ρόλο των γονέων μέσα στο σπίτι.

Στόχος των συζύγων, από τη στιγμή που είναι γονείς, είναι να μεγαλώσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα παιδιά τους. Μέσα στην οικογένεια τους προσπαθούν να υπάρχει αίσθημα ασφάλειας, προστασίας, να γίνεται συζήτηση για ότι τους απασχολεί και οι ρόλοι να είναι μοιρασμένοι ισάξια. Η εικόνα και οι προσδοκίες που έχουν για τον γονεϊκό ρόλο γενικότερα δε δείχνει να διαφέρει από αυτό που οι ίδιοι πρεσβεύουν.

Στον αντίποδα, βρίσκεται το παρακάτω ζευγάρι ημεδαπών, που αν και υπάρχει σύμπτωση απόψεων, διαπιστώνεται μια πιο στερεοτυπημένη αντίληψη των ρόλων. Η Χρύσα αναφέρει: *“Κοίτα, με συζήτηση και ότι προβλήματα προκύψουν τα συζητάμε οι δυο μας και τα αντιμετωπίζουμε μαζί. [...] Ο Ιωάννης θα βοηθήσει όταν δουλεύω να πάρει τα παιδιά από το φροντιστήριο, να φέρει τα ψώνια, ξέρεις εξωτερικές δουλειές, να φέρει τα ζύλα κ.ά. Ό,τι δε μπορεί μια γυναίκα. [...] Στο σπίτι βοηθάει, αλλά εντάξει, δεν θα τον βάλω να πλύνει και τα πιάτα ή να σκουπίσει, άντρας είναι. [...] Ό,τι μπορεί ο καθένας κάνει.”* και ο Ιωάννης συμπληρώνει: *“Ο άντρας είναι ο καπετάνιος του σπιτιού. Μου αρέσει η οικογένεια και προσπαθώ να βοηθάω όσο μπορώ παραπάνω. [...] Ο μπαμπάς είναι αυτός που φέρνει τα χρήματα, εγώ δούλευα πολύ τόσα χρόνια, γιατί η γυναίκα δε μπορούσε να δουλέψει, ήταν με τα παιδιά. Μια χαρά. [...] Όταν μεγάλωσαν τα παιδιά βγήκε κι αυτή και δούλεψε. Πάλι καλά, πρόλαβε βολεύτερη πριν την κρίση και έχουμε κάτι σταθερό τώρα που χάθηκε η οικοδομή. [...] Τώρα κάθομαι, αλλά ευτυχώς δε με βάζει να κάνω δουλειές στο σπίτι. Αυτά είναι γυναικεία πράγματα, δεν τα ξέρω. Όσο μπορώ όμως βοηθάω.”*. Μπορούμε να αντιληφθούμε από τα λεγόμενα της Χρύσας και του Ιωάννη ότι έχουν μια πιο παραδοσιακή ματιά και ο κοινός τρόπος αντίληψης τους βοηθά στη συνεργασία τους. Αν και η ηλικία του ζευγαριού δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλη, φαίνεται όμως ότι αντιλαμβάνονται τον γονεϊκό ρόλο συνυφασμένο με τον έμφυλο ρόλο και δρουν με βάση τις νόρμες που απορρέουν από αυτήν την κατηγοριοποίηση.

Υπήρξαν και ζευγάρια όπου διατύπωσαν με ευθύ και ξεκάθαρο τρόπο ότι τα οικονομικά και τα οικογενειακά είναι δυο τομείς που προσπαθούν και καταφέρνουν - κατά τη δική τους κρίση, να μην εμπλέκονται ο ένας με τον άλλον. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Ορφέας: *“Όχι τα οικονομικά δεν έχουν σχέση με το πως μεγαλώνω και πως συμπεριφέρομαι στην κόρη μου. Ίσα ίσα τώρα έχω περισσότερο χρόνο να παίζουμε.”* και συμπληρώνει η σύζυγός του Νόρα: *“Ο ρόλος μας είναι να μεγαλώσουμε το παιδί μας σωστά και να φροντίσουμε στο σπίτι να υπάρχουν τα απαραίτητα και ισορροπίες.”*. Η σύμπτωση και η συνεργασία είναι και σε αυτό το ζευγάρι έκδηλη και κυριαρχεί η άποψη ότι ο γονιός έχει ως βασικό του σκοπό την ανατροφή του παιδιού του, βοηθώντας το να μεγαλώσει έχοντας τα απαραίτητα. Με το παιδί στο κέντρο του ενδιαφέροντος τοποθετούνται ότι αυτός θα πρέπει να είναι ο ρόλος του γονέα σε κάθε οικογένεια. Ο γονέας θα πρέπει να αντιμετωπίζει τα προβλήματα του, όποιας φύσης κι αν είναι αυτά, να τα *“λύνει ήρεμα χωρίς να επηρεάζει το παιδί”* και να προσπαθεί για το καλύτερο. Αξιομνημόνευτο είναι το σχόλιο του Ορφέα

που επισημαίνει emphaticά *“Το καλό του παιδιού πάνω απ' όλα”*, αναφερόμενος στο ρόλο που πρέπει να έχει ο κάθε γονιός και ότι αυτό αποτελεί κανόνα και για την οικογένειά τους.

Όπως το προηγούμενο ζευγάρι, έτσι και το επόμενο - Πάνος, Μαργαρίτα- έχοντας ένα παιδί σε προσχολική ηλικία εμφανίζονται λιγότερο στερεοτυπημένοι, πιο συνεργατικοί και φαίνεται πως ο ρόλος του γονέα δεν έχει γι' αυτούς κάποια συσχέτιση με τον έμφυλο ρόλο. Γι' αυτούς το παιδί αποτελεί το κέντρο του ενδιαφέροντός τους και η γνώμη τους για τον ρόλο του γονέα στην οικογένεια στηρίζεται στην πλήρη αφοσίωση στην ανατροφή του παιδιού.

Για τον Πάνο βασικό μέλημά του είναι να μεγαλώσει το παιδί του φυσιολογικά και να μπορέσει να του δώσει τα απαραίτητα εφόδια για να έχει ένα καλύτερο μέλλον. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά *“γιατί από τη στιγμή που το φέρνεις στην κοινωνία, εσύ είσαι υπεύθυνος γι' αυτό. Σίγουρα όμως πρέπει να είσαι προετοιμασμένος για πολλά.”*. Παρακάτω αναφέρει πως δεν είναι μόνο οι συμβουλές που θα πρέπει να δίνονται στο παιδί, όσο το να είσαι δίπλα του και οι πράξεις σου να συμφωνούν με τα λόγια σου. Η σύζυγός του, Μαργαρίτα, ήταν φειδωλή στις απαντήσεις της και περισσότερο επιφυλακτική, οι απαντήσεις της όμως βρίσκονταν σε αρμονία με αυτές του συζύγου της. Η άποψή της για τον γονεϊκό ρόλο επικεντρώνεται στην ανατροφή του παιδιού, στο μοίρασμα των υποχρεώσεων και τονίζει χαρακτηριστικά ότι και οι δύο γονείς είναι το ίδιο. Έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφερθεί μια διατύπωσή της που συμπυκνώνει τα λεγόμενα όλων των γονέων που συμμετείχαν στην έρευνα. Δηλώνει χαρακτηριστικά *“ο γονιός πρέπει να έχει πολλούς ρόλους. Να είναι και γονιός και σύζυγος και βοηθός. Είναι πολλά.”*.

Σχετικά με το γονεϊκό ρόλο στην οικογένεια γενικά, ομόφωνη απάντηση και από τους δυο συζύγους είναι ότι θα πρέπει να υπάρχουν κοινοί ρόλοι και όλα να μοιράζονται. Έμφυλος διαχωρισμός των υποχρεώσεων και των ρόλων δεν παρατηρείται στα λεγόμενά τους. Η Μαργαρίτα αναφέρει ότι όλα γίνονται από κοινού και οι δουλειές του σπιτιού γίνονται από αυτόν που μένει πίσω στο σπίτι. Την ίδια άποψη αναφέρει και ο σύζυγός της. Μάλιστα συμπληρώνει ότι δεν θα πρέπει να ξεχωρίζονται οι ρόλοι του μπαμπά και της μαμάς στην οικογένεια, θα πρέπει και οι δυο να διαπνέονται από μια *“κοινή τακτική”* και ότι ο ένας θα καλύπτει την απουσία του άλλου στο σπίτι, με ότι αυτό περιλαμβάνει, καθώς και ότι όλη αυτή τη διαδικασία τη θεωρεί φυσιολογικό να γίνεται.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση ενός ζευγαριού, του Γιώργου και της Κατερίνας, όντες και οι δυο άνεργοι για μεγάλο χρονικό διάστημα και τα τελευταία δυο χρόνια πηγή εσόδων τους να αποτελούν πενιχρά επιδόματα και ο μισθός ενός από τα τέκνα τους. Με την κρίση να έχει γίνει κομμάτι της καθημερινότητάς τους, εμφανίζονται -ας μου επιτραπεί ο όρος- ιδιαίτερα φιλοσοφημένοι και άκρως συνειδητοποιημένοι για τα βασικά στοιχεία που χρειάζεται να

έχει ένας γονιός. Αρχικά ο Γιώργος περιγράφει το σύγχρονο γονιό ως φίλο με τα παιδιά του, έναν άνθρωπο που θα είναι καλός συνομιλητής, θα αναλύει παρέα με τα παιδιά του τα προβλήματά τους και θα έχει πλήρη γνώση των προβλημάτων τους. Για να μπορεί η οικογένεια να συνεργάζεται θα πρέπει να μην υπάρχουν μυστικά, γι' αυτό η συζήτηση θα πρέπει να γίνεται σε φιλικό κλίμα, ώστε να μπορεί να στηρίζει ο ένας τον άλλον. *“Έτσι μόνο θα μπορέσουν να προχωρήσουν και τα παιδιά και εμείς”*, δηλώνει χαρακτηριστικά ο Γιώργος και συνεχίζει υπογραμμίζοντας ότι τα παιδιά μαθαίνουν πολλά από τους γονείς τους και γι' αυτό οι γονείς θα πρέπει να τους μεταφέρουν τη γνώση και τις εμπειρίες τους, αλλά και οι γονείς μαθαίνουν από τα παιδιά τους. Η Κατερίνα, αν και λιγότερο ομιλητική, περιγράφει κι αυτή με παρόμοια χαρακτηριστικά τον γονέα. *“Πάνω απ' όλα αν είσαι δεμένος με τα παιδιά σου. Αυτό είναι πάνω απ' όλα.”* σχολιάζει χαρακτηριστικά. Η αρμονία, η ηρεμία και το πνεύμα συζήτησης στην οικογένεια είναι εκείνα τα στοιχεία που θα πρέπει να υπάρχουν σε κάθε οικογένεια.

Όσον αφορά τη δική τους οικογένεια δε εμφανίζεται κάποια διαφοροποίηση. Η συζήτηση και η γνώση των προβλημάτων και των δυσκολιών που επικρατούν σε μια οικογένεια, είναι σε πρώτο πλάνο και ακολουθούν οι αρμονία και η συνεχής επικοινωνία γονέων και παιδιών. Επιπρόσθετα στοιχεία αποτελούν το χιούμορ και η αισιόδοξη προοπτική για το μέλλον, όσο αυτό μπορεί να επιτευχθεί.

Το επόμενο ερώτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η κατάθεση απόψεων των πληροφορητών σχετικά με τα φύλα σήμερα. Χρειάζεται να αναφερθεί ότι η ερώτηση αυτή δυσκόλεψε αρκετά τα υποκείμενα, καθώς αποτελούσε μια πιο γενική ερώτηση που απαιτούσε να εκφράσουν την προσωπική τους άποψη, όχι για κάτι που τους αφορούσε άμεσα, αλλά για κάτι που παρατηρούν κατά την καθημερινή τους αλληλεπίδραση με το κοινωνικό σύνολο. Φαίνεται ότι επειδή το ερώτημα δεν έδινε τη δυνατότητα του εξομολογητικού χαρακτήρα, όπως τα προηγούμενα ερωτήματα, οι συνομιλητές ήταν πιο φειδωλοί στις απαντήσεις τους, περισσότερο επιφυλακτικοί και ανέμεναν λιγότερο ένα τέτοιου είδους ερώτημα. Επιπλέον κάποιοι πληροφορητές με αφορμή την ερώτηση απάντησαν και στις τρεις ερωτήσεις που αφορούσαν την άποψή τους για τα φύλα.

Αρχικά, το ζεύγος Ζίλντα- Νίκο, έδωσαν ενδιαφέρουσες πληροφορίες συγκρίνοντας την πατρίδα τους (Αλβανία) με τη χώρα που κατοικούν και αντιπαρέβαλλαν τις δυο τελευταίες δεκαετίες. Η Ζίλντα δίνει παραδείγματα από την πατρίδα της όπου οι άντρες ήταν πιο αυστηροί, απότομοι και σκληροί απέναντι στις γυναίκες τους, με τις συζύγους τους να παραμένουν κλεισμένες στο σπίτι και να προσέχουν τα παιδιά και να φροντίζουν το σπίτι. Κάποιες τέτοιες συμπεριφορές συνεχίζουν ακόμα να υπάρχουν, αλλά όπως τονίζει *“είναι αμόρφωτοι άνθρωποι και δεν έχουν έρθει σε επαφή με κόσμο”*. Όταν πρωτοήρθε στην Ελλάδα, το 1998, το πρώτο πράγμα που

είδε ήταν η ελευθερία που είχαν οι γυναίκες, μπορούσαν να μορφωθούν, να βγουν από το σπίτι να εργαστούν και να εκφράζονται ελεύθερα. Δεν ήταν τόσο περιορισμένα τα πράγματα όπως στην πατρίδα της. Την ίδια άποψη έχει και ο σύζυγός της Νίκο, ο οποίος καταθέτει πιο συγκεκριμένα παραδείγματα φαλλοκρατικών συμπεριφορών των αντρών απέναντι στις γυναίκες.

Για την Ελλάδα η εντύπωση όταν ήρθαν πρώτη φορά και η οποία παραμένει μέχρι σήμερα ίδια είναι ότι άνδρες – γυναίκες συμμετέχουν παντού και ισότιμα και δεν διακρίνουν κάποια ανισότητα. Δίνοντας παραδείγματα από διάφορους τομείς, διαπροσωπικές σχέσεις, αντιμετώπιση παιδιών από γονείς, επαγγελματικές και κοινωνικές σχέσεις, παρατηρούν ότι ίσως τις πρώτες δεκαετίες της διαμονής τους στην Ελλάδα να παρατηρούσαν κάποια διαφορετική αντιμετώπιση, όμως πάντα συγκρίνοντάς την με αυτή στη χώρα τους, διέφεραν άρδην. Αυτή η διαφορά των Ελλήνων τους βοήθησε κι αυτούς να οδηγηθούν σε αυτό που είναι σήμερα, να αντιμετωπίζουν ισότιμα ο ένας τον άλλον, να τον σέβονται και να τον στηρίζουν και όπως τονίζουν και οι δυο χαρακτηριστικά *“εμένα η Ελλάδα με δίδαξε”, “ευτυχώς ήρθαμε εδώ και άνοιξε το μυαλό μας”*. Η Ζίλντα δεν διαπιστώνει κάποια διαφορά στους ρόλους ανάμεσα στα δυο φύλα και μέσα στην οικογένεια από τα βιώματά της και τα παραδείγματα του περίγυρού της δε βλέπει κάποια διαφοροποίηση. Η μόνη διαφορά που επισημαίνει είναι ότι οι γυναίκες δε μπορούν να κάνουν κάποιες χειρωνακτικές εργασίες, για παράδειγμα να πάνε στην οικοδομή, λόγω έλλειψης μυϊκής δύναμης. Από την άλλη ο Νίκο, υπογραμμίζει ότι εκείνο που *“έχει δουλειά ακόμα”* είναι ότι οι άντρες από τότε που ήρθε μέχρι τώρα συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν τις γυναίκες ως σεξουαλικά αντικείμενα και κάπως να τις υποτιμούν όσον αφορά τις δυνατότητες και τα προσόντα τους. Μάλιστα, σχολιάζει πως δε μπορεί να καταλάβει γιατί υπάρχει άνιση αντιμετώπιση από κάποιους άντρες έναντι των γυναικών, αφού *“δεν είναι τίποτα το διαφορετικό, το ίδιο είναι και στο φινάλε φινάλε από μητέρα έχουμε έρθει όλοι στη ζωή.”*

Με λιγότερες διατυπώσεις και με σχεδόν μονολεκτικές απαντήσεις το ζευγάρι Χρύσα-Ιωάννης που στην ερώτηση για τους έμφυλους ρόλους μέσα στην οικογένεια εμφανίστηκαν περισσότερο στερεοτυπημένοι διαχωρίζοντας διακριτά τους γονεϊκούς ρόλους. Αν και δε γνώριζαν τις απαντήσεις του έτερου συζύγου, οι απαντήσεις τους ήταν σχεδόν ταυτόσημες. Ο Ιωάννης διατείνεται πως όλοι στις μέρες μας είναι ίσοι μεταξύ τους και ότι δε διαπιστώνει κάποια διαφορά ή προκατάληψη απέναντι στις γυναίκες. Κάνοντας αναφορά ότι πλέον η γυναίκα μπορεί και εργάζεται, να εκφράζει ελεύθερα τη γνώμη της, να συμμετέχει στην πολιτική και να έχει και ταυτόχρονα οικογένειά, μπορεί κάποιος να καταλάβει πως τα πράγματα έχουν γίνει ανθρώπινα και έχουν εκ μοντερνιστεί. Εκείνο που αφηγείται λεπτομερώς και παρά τις παρεμβάσεις μου για επιστροφή στο θέμα με τους έμφυλους ρόλους του σήμερα, συμπυκνώνεται στις παρακάτω διατυπώσεις: *“...είμαστε άλλο παιδί μου εμείς από δω. Όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην*

Ευρώπη και την Αμερική. Δεν είμαστε σαν τους μουσουλμάνους. Άλλος Θεός από κει. Αυτοί τις γυναίκες τις έχουν κλεισμένες μέσα, τις χτυπούν, τις απατούν και τις σκοτώνουν για πλάκα. Όπως και πολλούς άλλους.” Η Χρύσα από τη μεριά της είναι μετρημένη και σε αυτή την ερώτηση σε όσα λέει, αναφέροντας από την αρχή ότι δεν τα πολύ ξέρει καλά αυτά, αφού δεν είναι του πανεπιστημίου. Από τη δουλειά της, από τις φίλες της και από τους γνωστούς της παρατηρεί πως η γυναίκα έχει πολλούς ρόλους και στη σύγχρονη εποχή ακόμα περισσότερο, αφού ασχολείται με πολλά πράγματα και είναι εκτός σπιτιού. Αυτό το αποδίδει ότι η γυναίκα από τη φύση της έχει την ικανότητα να αναλαμβάνει πολλούς ρόλους και να τους φέρει εις πέρας. Οι άντρες είναι για δουλειές και εργασίες εκτός σπιτιού, γιατί όπως εξηγεί “*αν τον άντρα τον αφήσεις στο σπίτι, γίνεται σαν το θηρίο στο κλουβί. Ο άντρας είναι για να βγαίνει έξω από το σπίτι*”.

Στην ερώτηση για το αν οι ρόλοι σήμερα είναι διαφορετικοί, ο Ιωάννης επιμένει emphatically στην ισότητα και ότι ο μόνος διαχωρισμός γίνεται σε όσα είναι από τη φύση καθορισμένα. Τα φυσικοποιημένα αυτά χαρακτηριστικά των έμφυλων ρόλων είναι το μέγλωμα και η ανατροφή των παιδιών, οι δουλειές του σπιτιού, η φροντίδα των ηλικιωμένων (!) και όσα δεν απαιτούν ιδιαίτερη μυϊκή δύναμη. Ανάλογη άποψη έχει και η Χρύσα. Η γυναίκα έχει γίνει πιο ανεξάρτητη και κερδίζει τα δικά της χρήματα, αλλά όσα μπορεί να κάνει αποτελούν απόρροια της φυσικής της ικανότητας, κάτι που την καθιστά αναντικατάστατη. Όπως δηλώνει αποφθεγματικά “*Βάλε έναν άντρα να σου κρατήσει το σπίτι ή έστω να σε βοηθήσει και κλάφτο πριν το πιάσει στα χέρια του. Δεν είναι γι'αυτά οι άντρες κορίτσι μου. Δεν μπορούν.*”

Μια πιο μετριοπαθή στάση παρουσιάζουν ο Πάνος και η Μαργαρίτα, οι οποίοι τοποθετούνται γενικά για την αλλαγή που έχει επέλθει στις κοινωνικές σχέσεις. Στη συγκεκριμένη ομάδα ερωτήσεων χρειάστηκε να επέμβω με αρκετές διευκρινιστικές ερωτήσεις, αλλά δε δόθηκε απάντηση. Ο Πάνος, περισσότερο ομιλητικός από τη σύζυγό του, όταν ρωτήθηκε για τη γνώμη του για τα φύλα σήμερα, δήλωσε πως τα πράγματα μέσα στην κοινωνία μας σήμερα δεν πάνε καθόλου καλά. Παρατηρεί μια μεγάλη διαβρωτική αλλαγή στις σχέσεις των ανθρώπων και καταλήγει πως ο καθένας συμπεριφέρεται εγωιστικά, χωρίς αυτό να οδηγεί πουθενά. Όσον αφορά τη διαφοροποίηση των ρόλων στη σύγχρονη κοινωνία, ανέφερε λακωνικά “*Έχει διαφορά, αυτό όμως δε μπορώ να σας πω που είναι ... Έχει πολύ κουβέντα αυτή η ερώτηση*”. Η Μαργαρίτα από τη μεριά της, υποστηρίζει ότι η εικόνα που έχει για τα φύλα σήμερα έχει αλλάξει πολύ σε σύγκριση με παλαιότερα. Η σημερινή εποχή που κάνει και το ζευγάρι να εργάζεται από κοινού, φαίνεται να έχει αλλάξει τις ισορροπίες μέσα στο σπίτι. Τονίζει μάλιστα ότι η γυναίκα λόγω της κρίσης και των πολλών ρόλων που ανέλαβε ξαφνικά έχει γίνει πιο δυναμική και αυτό αλλάζει πολύ τις ισορροπίες στο ζευγάρι, χωρίς να ξέρει το γιατί. Σχετικά με τους έμφυλους ρόλους δήλωσε πως δεν έχει κάτι να δηλώσει ενώ πιστεύει πως σήμερα η διαφορά ανάμεσα σε άντρα και γυναίκα έχει μειωθεί, χωρίς να

τεκμηριώνει την άποψή της.

Περισσότερο συνεργάσιμο και συζητήσιμο εμφανίστηκε το ζευγάρι Ορφέας – Νόρα διατυπώνοντας ξεκάθαρα τις απόψεις τους για τα φύλα. Κατά την άποψη του Ορφέα η γυναίκα στη σημερινή εποχή έχει γίνει πιο δυναμική και ψύχραιμη, αντέχουν κάτω από μεγάλη πίεση και η αδυναμία που δείχνουν είναι φαινομενική και κατάλοιπο παλαιότερων χρόνων. Στα προαναφερθέντα, η Νόρα συμπληρώνει ότι οι ευκαιρίες είναι ισάξιες και για τα δυο φύλα και πλέον η γυναίκα αρχίζει να κυριαρχεί και σε τομείς που παλαιότερα δε μπορούσε καν να προσεγγίσει. Οι γυναίκες γίνονται πιο δυναμικές και το τεκμηριώνει *“δούλενα σε μια εταιρεία που λόγω θέσης έπρεπε να είμαι πολύ αυστηρή και ειδικά με τους άντρες που ήταν σε κατώτερη θέση από μένα και δε σε υπολόγιζαν και πολύ.”* Ακόμα και η περίοδος της ανεργίας της βοήθησε, μιας και *“εκείνες είναι που κρατάνε τα ηνία σε μια οικογένεια, ενώ ο άντρας σε ανεργία τα χάνει πιο εύκολα”*.

Συμπληρωματικά, δε διακρίνουν κάποια ιδιαίτερη διαφορά ανάμεσα στα φύλα σήμερα. Και οι δυο εργάζονται, αμείβονται, έχουν τις ίδιες ανάγκες και υποχρεώσεις. *“Κάποιοι ρόλοι δεν επηρεάζονται από το φύλο”* υποστηρίζει ο Ορφέας. Οι προβληματισμοί είναι κοινοί και η προσφορά στην οικογένεια ακόμα πιο κοινή. Η μόνη διαφορά που αναφέρει η Νόρα είναι ότι για κάποιες χειρωνακτικές εργασίες χρειάζεται δύναμη και ο σωματότυπος των ανδρών βοηθά σε αυτό.

Τέλος, ο Γιώργος και η Κατερίνα, διατυπώνουν την άποψή τους αναστοχαζόμενοι την εποχή στην οποία έζησαν ως νέοι, με μεγαλύτερη επικέντρωση στη γενικότερη συμπεριφορά των ανθρώπων μεταξύ τους και όχι τόσο ανάμεσα στα φύλα. Τα χρόνια τώρα έχουν αλλάξει πολύ και ένας από τους λόγους είναι η απουσία σεβασμού των δυο φύλων ανάμεσά τους. Για τον Γιώργο, τα νέα ζευγάρια δε συζητάνε μεταξύ τους τα πάντα, κάνουν πράγματα με ευκολία χωρίς να το πολυσκέφτονται και δεν πολύ νοιάζονται ο ένας για τον άλλον. Τα χαρακτηριστικά αυτά τα τεκμηριώνει φέροντας ως παράδειγμα την αύξηση των διαζυγίων. Αναφερόμενος στην ισότητα των φύλων, με παράδειγμα το φιλικό του περιβάλλον δε διαπιστώνει κάποια διαφορά. Εκείνο που έντονα υπογραμμίζει είναι ότι υπάρχει *“σεβασμός”*. Στο ευρύτερο περιβάλλον παρατηρεί την απουσία σεβασμού και την παρουσία βωμολοχιών *“με το παραμικρό”*. Είναι συνήθειες που αν αλλάξουν στην κοινωνία μας θα αλλάξουν πολλά πράγματα μαζί με αυτά.

Η Κατερίνα από την άλλη δυσκολεύτηκε να απαντήσει, καθώς κατά τα λεγόμενά της δεν ήξερε την απάντηση. Εξέφρασε την άποψή της για την ισότητα, την οποία αδρά παρατηρεί στη δουλειά της, όχι μόνο μισθολογικά, όσο και στη συμπεριφορά των εργαζομένων. Παράδειγμα ανισότητας δίνει από το φιλικό της περιβάλλον, ένα ζευγάρι με εκρηκτική σχέση, όπου το στοιχείο της υποτίμησης κυριαρχεί δεόντως. Πιστεύει πως ότι και να συμβαίνει κάποιος υπάρχει που το ανέχεται και που χωρίς αυτή την ανοχή τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά. Για τον Γιώργο, δεν υπάρχει

μεγάλη διαφορά σήμερα στους έμφυλους ρόλους, “μόνο στη δουλειά υπάρχει διαφορά, κατά τ’ άλλα σχεδόν γίναμε ίσοι”. Μόνο “οι βαριές δουλειές” δεν είναι για τις γυναίκες, καθώς έχουν καταφέρει να απασχοληθούν με όλα τα επαγγέλματα.

Έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφερθεί πως οι ερωτήσεις που αφορούσαν τη σχέση των συζύγων μεταξύ τους και ποιες οι συμπεριφορές τους, ήταν αυτές που δυσκόλεψαν αρκετά τους ερωτηθέντες και δεν ήταν λίγες οι φορές που οι απαντήσεις τους δε βοήθησαν να προκύψει κάποιο συμπέρασμα, παρά τις παρεμβάσεις μου, ενδεχομένως λόγω της έντονης αμηχανίας που τους προκαλούσαν. Παρόλα αυτά υπήρξαν ζευγάρια που πρόσφεραν πλούσιο υλικό στην έρευνα με τις απαντήσεις τους.

Αρχικά το ζευγάρι Ζίλντα – Νίκο δίνοντας παραδείγματα από την καθημερινότητά τους μπορεί εύκολα κανείς να διαπιστώσει ότι η συνεργασία τους είναι αρμονική, συμπληρώνει ο ένας τον άλλον και η καλή επικοινωνία μεταξύ τους τους βοηθά να ξεπεράσουν τις όποιες δυσκολίες. Δε θεωρούν πως ο ερχομός των παιδιών τους απομάκρυνε, ίσα ίσα που ήταν εκείνος ο λόγος για να ενωθούν πιο δυνατά μεταξύ τους. Η Ζίλντα επισημαίνει ότι τα πρώτα χρόνια που τα παιδιά ήταν μικρά, σα μαμά ήταν περισσότερο αφοσιωμένη στα παιδιά της, αλλά δεν ξεχνούσε πως και ο σύζυγος χρειάζεται τη φροντίδα και την προσοχή της και πως χάρη σε αυτόν απέκτησε τα παιδιά που τόσο αγαπούσε. Σε παρόμοιο μοτίβο απαντήσεων κινείται και ο Νίκο. Επισημαίνει πως ήταν λιγάκι δύσκολο στην αρχή που ήταν νέος και ανέμελος και ξαφνικά το παιδί ανέτρεψε όλες τους τις ισορροπίες. Τον έκανε όμως πιο υπεύθυνο και αγωνιζόταν περισσότερο για να κερδίσει πράγματα. Η αγάπη του προς τη γυναίκα του δεν άλλαξε ποτέ. Τα παιδιά μάλιστα ήταν μια αφορμή για να αγαπήσει τη γυναίκα του βαθύτερα.

Η σχέση τους φαίνεται να διαπνέεται από κατανόηση, αγάπη, συγκαταβατικότητα, εμπιστοσύνη και επικοινωνία. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Ζίλντα “αν δεν υπήρχε αγάπη και εμπιστοσύνη δεν θα ήταν ούτε αυτός μαζί μου, ούτε εγώ μαζί του. Είμαστε πολύ δεμένοι και έτσι θέλω να είμαστε. Να είμαστε κοντά στα παιδιά μας. Να μην αλλάζει τίποτα ...”, “...το φοβήθηκα με την κρίση δεν στο κρύβω, τόσα έβλεπα και άκουγα τριγύρω, αλλά μείναμε ο ένας δίπλα στον άλλον και όλα πήγαν καλά”. Ο Νίκο από τη μεριά του αναφέρει ότι έχουν άψογη σχέση μεταξύ τους, “συννενογιόμαστε, συζητάμε και θέματα των παιδιών και όλα.”. Σημασία δίνουν πολύ στη μεταξύ τους επικοινωνία, στην κατανόηση και στο να στηρίζει ο ένας τον άλλον. Η συμπεριφορά μεταξύ τους παραμένει αρμονική και συνεργατική. Οτιδήποτε και να υπάρξει, προσπαθούν μέσω της συζήτησης να βρουν λύση και αν υπάρχουν νεύρα ή κακή διάθεση, αν δεν μπορούν να τα διώξουν, προσπαθούν να μην τα εκτονώσουν ο ένας στον άλλον. Η κρίση φαίνεται να μην τους επηρέασε σε τέτοιο βαθμό ώστε να υπάρξει ρήξη στο δεσμό μεταξύ τους. Την κρίση την αντιμετώπισαν σαν έλλειψη δυνατότητας

περισσότερων αγαθών στα παιδιά τους, σαν απουσία δώρων ο ένας στον άλλον και σαν υλικά αγαθά που θα τους πρόσφεραν μια άνεση κινήσεων. Την ανεργία που προέκυψε και την απότομη μείωση των οικονομικών τους τη διαχειρίστηκαν με ψυχραιμία και στήριξαν και με το παραπάνω ο ένας τον άλλον.

Στην περίπτωση του Γιώργου και της Μαργαρίτας υπάρχει ένα κλίμα αγάπης, κατανόησης και επικοινωνίας. Η έλευση των παιδιών τους ένωσε σα ζευγάρι περισσότερο, τους ωρίμασε και έκανε και τη σχέση τους καλύτερη. *“Όπως γνωριστήκαμε, έτσι συνεχίζουμε”*, δηλώνει ο Γιώργος προσθέτοντας ότι παρά τη γκρίνια που μπορεί να υπήρχε, φρόντισαν με τον τρόπο τους να την κάνουν γκρίνια που έφερε την αγάπη και όχι τον χωρισμό. Για τη Μαργαρίτα τα παιδιά είναι όλος της ο κόσμος και χαίρεται που έχει έναν άνθρωπο σαν τον Γιώργο δίπλα της που τη βοηθάει, τη στηρίζει και τη νοιάζεται. Στη σχέση τους κυριαρχεί η επικοινωνία, μ’ αυτήν λύνονται όλα τα προβλήματα και διαλύονται οι διαφωνίες. Ότι τους απασχολεί, το συζητούν και προσπαθούν να μη μένει κανένα παράπονο στο τέλος της μέρας και αυτό μαθαίνουν και στα παιδιά τους. Έχοντας περάσει σα ζευγάρι αρκετά χρόνια στην ανεργία, έμαθε μετά από δυσκολίες να το αντιμετωπίζουν. Ο ένας βοηθάει τον άλλον στις δουλειές του σπιτιού, στο μεγάλωμα των παιδιών και με καλή διάθεση προσπαθούν *“να μη τους πάρει από κάτω”*. Άλλωστε όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο μπαμπάς *“σκοπός είναι όταν ο ένας λυγίζει, ο άλλος να τον στηρίζει”*.

Η Μαργαρίτα και ο Πάνος ήταν από τα ζευγάρια που εμφανίστηκαν επιφυλακτικά και αμήχανα στις ερωτήσεις που αφορούσαν τη σχέση μεταξύ τους. Ήταν φειδωλοί στις απαντήσεις τους και η αμηχανία τους ήταν κάτι παραπάνω από έκδηλη. Η γέννηση της κόρης τους δείχνει να μην έχει επηρεάσει τη ζωή τους σε βαθμό που να την αλλάξει ολοκληρωτικά. *“Έχει αλλάξει λιγάκι τις ισορροπίες, αλλά είναι λογικό. Όπως και να το κάνεις είναι ένα τρίτο πρόσωπο μέσα στο ζευγάρι”*, δηλώνει χαρακτηριστικά η Μαργαρίτα. Από τη μεριά του ο Πάνος ανέφερε μόνον ότι *“σα γονιός, φυσικά και αλλάζεις, το θέμα όμως είναι να μην ξεφύγεις εντελώς”*. Σα ζευγάρι μεταξύ τους φαίνεται να έχουν επικοινωνία, συζητούν ότι τους προβληματίζει και προσπαθούν από κοινού να το αντιμετωπίσουν. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι στην ερώτηση το αν και πως επηρέασε η κρίση τη σχέση τους, οι απαντήσεις τους ήταν ιδιαίτερα εμπλουτισμένες. Αναφέρουν ότι φυσικά και επηρεάστηκε, γιατί η ανεργία δεν ήταν κάτι που το είχαν αντιμετωπίσει πάλι. Προσπάθησαν όμως σιγά-σιγά να το ξεπεράσουν και με τον ερχομό της κόρης τους αφοσιώθηκαν στην ανατροφή της. Ο Πάνος ανέφερε πως σε έντονες στιγμές που η ψυχολογία εξαιτίας της ανεργίας καταρρέει, υπήρξαν και κάποιες διαμάχες ή προστριβές, αλλά τις οποίες αντιμετώπισαν ορθολογικά. Σημασία έχει να είναι καλά μεταξύ τους για να μπορούν *“να κρατήσουν το σπίτι τους”*. Η επικοινωνία βρίσκεται και σε αυτό το ζευγάρι σε προτεραιότητα και μάλιστα τη θεωρούν και ως τη λύση για όσα προκύπτουν λόγω της κρίσης.

Η Χρύσα και ο Ιωάννης από την άλλη φαίνεται πως καταφέρνουν να βρίσκουν μεταξύ τους ισορροπίες, να υπάρχει συνεννόηση και συνεργασία για το πως θα δράσουν σαν οικογένεια και τα τόσα χρόνια που είναι μαζί δηλώνουν πως τους έχουν δέσει πολύ μεταξύ τους. Τα τρία παιδιά και τα δυο εγγόνια δηλώνουν πως είναι οι λόγοι που δεν το βάζουν κάτω με την κρίση. Φαίνεται πως οι διακριτοί ρόλοι που έχουν μέσα στην οικογένεια τους βοηθούν να είναι λειτουργικοί και να έχουν καλή συνεργασία μεταξύ τους. Ο Ιωάννης τα τελευταία τέσσερα χρόνια που είναι άνεργος, προσπαθεί να απασχολείται κάπως για “να μη φύγει το μυαλό και αρχίζω να καθαρίζω κόσμο”, στο σπίτι έχει αναλάβει τις εξωτερικές δουλειές, ασχολείται με τα παιδιά και τα εγγόνια του και βοηθάει τη γυναίκα του σε ότι του ζητήσει. Η Χρύσα από την άλλη δουλεύει τα τελευταία οχτώ χρόνια, φροντίζει το μικρότερο παιδί της οικογένειας και έχει αναλάβει τις δουλειές του σπιτιού. Τα παιδιά δηλώνουν πως δεν τους επηρέασαν στη σχέση τους. Είχαν σχέση από νέοι και σε εκείνη τη δεκαετία ήταν διαφορετικά τα πράγματα και όπως δηλώνει και ο Ιωάννης *“Με τη Χρύσα είμαστε τριάντα δυο (32) χρόνια μαζί. Ζήσαμε σε άλλη δεκαετία, τη δεκαετία του '80. Σκέψου, είμαστε τέσσερι (4) φίλοι και παντρευτήκαμε όλοι κοντά και τώρα τα παιδιά μας είναι μαζί. Είμαστε βασιλιάδες”*. Γι’ αυτούς που μεγαλώσανε μαζί και όλοι τους οι σημαντικοί άλλοι είχαν ανάλογες συνθήκες ζωής, τα πράγματα μοιάζουν πιο εύκολα. Διαπιστώνεται ότι με τη συζήτηση, ηρεμία και *“καλαμπούρι”* καταφέρνουν να προσπερνούν κάθε δυσκολία. Η συμπεριφορά μεταξύ τους συνυφαίνεται με τους διακριτούς ρόλους που έχουν μέσα στο σπίτι. Η κρίση δεν κατάφερε να τους επηρεάσει τη σχέση και νιώθουν περήφανοι γι’ αυτό. Αντιπαραβάλλουν παραδείγματα από ζευγάρια του περιβάλλοντός τους, κυρίως ο Ιωάννης, που η κρίση τους *“διέλυσε το γάμο”*, ταυτόχρονα όμως διατυπώνουν πως *“η κρίση στις σχέσεις των ανθρώπων”* και η *“κρίση αξιών”* είναι που ευθύνονται για την κατάσταση αυτή.

Ένα άλλο ζευγάρι που η αγάπη και η συγκαταβατικότητα το κρατούν ενωμένο είναι η Στέλλα και ο Δήμος. Σε κάθε στιγμή της κοινής τους ζωής είναι παρόντες, ο ένας δίπλα στον άλλον και με υπομονή και επιμονή ξεπερνούν τα εμπόδια. *“Προσπαθούμε να είμαστε αγαπημένοι. Να μην το χαλάμε αυτό. Αυτό που έχουμε χτίσει μέχρι τώρα.”*, αναφέρει ενδεικτικά η Στέλλα. Και οι δυο διαπνέονται από τις ίδιες αξίες και τον ίδιο τρόπο σκέψης, κάτι που τους βοηθάει να έχουν μια κοινή πορεία. Η ζωή με τα παιδιά τους θεωρούν ότι απέκτησε περισσότερο νόημα. Στην αρχή ήταν πολύ δύσκολα, αλλά ήταν τόση μεγάλη η αγάπη που ένιωθαν για τα παιδιά τους που αυτή ήταν που τους βοήθησε να ξεπεράσουν τις δυσκολίες. Η σχέση τους τους στηρίζεται στην κατανόηση, στο σεβασμό και στην αγάπη, αισθήματα που προσπαθούν να εμφυσήσουν και στα παιδιά τους. Δίνουν μεγάλη σημασία στη μόρφωση και πιστεύουν πως χωρίς αυτή ο άνθρωπος δεν προχωρά, σ’ αυτήν άλλωστε αποδίδουν και την ποιότητα της σχέσης τους μεταξύ τους και με τα παιδιά τους. [Εδώ φαίνεται οι πληροφορητές ότι ερμηνεύουν τη μόρφωση ως μέσο για να έχουν παιδεία και όχι απλή

εκπαίδευση J. Η κρίση τους έφερε αντιμέτωπους με συνθήκες που δεν είχαν αντιμετωπίσει μέχρι τώρα. Λόγω όμως της “καλής και βαθιάς σχέσης” που είχαν μεταξύ τους κατάφεραν οι συνέπειες της κρίσης για την οικογένειά τους να είναι μόνο οικονομικές.

Τέλος, η Νόρα και ο Ορφέας είναι ένα ζευγάρι συνειδητοποιημένο, που ζει στο σήμερα και που αντιμετωπίζει τα πράγματα με έναν ρεαλισμό. Για τον Ορφέα η σχέση τους δεν επηρεάστηκε από τον ερχομό του παιδιού τους, μάλιστα έγινε και πιο ώριμη. Μπορεί να μην υπάρχει το περιθώριο του χρόνου, αλλά βρίσκουν τρόπους για να είναι μαζί σαν ζευγάρι. Την ίδια άποψη έχει και η Νόρα. Σχετικά με τη σχέση τους η Νόρα αναφέρει ότι ο σύζυγός της της στάθηκε πολύ όταν έμεινε άνεργη και δέχτηκε πολύ στήριξη και αγάπη. Προστριβές και μικροτσακωμοί υπήρξαν, ειδικά στην αρχή, αλλά με επικοινωνία και υπομονή βρήκαν ξανά τους ρυθμούς τους. Ανάλογη απάντηση έδωσε και ο Ορφέας επισημαίνοντας την επικοινωνία και την ήρεμη αντιμετώπιση των εντάσεων που προέκυπταν.

Όσον αφορά τη συμπεριφορά τους, οι δυο σύζυγοι μίλησαν με ειλικρίνεια και κατέθεσαν προσωπικές εμπειρίες σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα ζευγάρια. Η Νόρα αναλύει τη συμπεριφορά της κατά τον πρώτο καιρό που μόλις είχε χάσει τη δουλειά της. Αξίζει να παρατεθεί αυτούσιο το κείμενο του λόγου της, καθώς καταδεικνύει εναργώς τη βιωμένη κατάσταση. “*Στην αρχή ήμουν απότομη και επιθετική γιατί ήταν το άτομο που έβλεπα συνέχεια άμεσα στο σπίτι και είχαμε οικειότητα. Ένιωσα ότι έχασα μεγάλο κομμάτι από τη δουλειά μου και με το παραμικρό νευρίαζα, απογοητευόμουν και αγχωνόμουν πάρα πολύ. Αλλά με τον καιρό κατάλαβα ότι αυτό δε θα μπορούσε να συνεχιστεί για πολύ γιατί και θα έκανα κακό στην οικογένειά μου, αλλά και γιατί έκανα πάνω απ’ όλα κακό στον εαυτό μου. Απλά όλο αυτό κοπέλα μου δεν το βλέπεις τον καιρό που τρως το χαστούκι. Το συνειδητοποιείς μετά. Είναι μεγάλη υπόθεση να έχεις τη δική σου δουλειά.*”. Παρόμοια συναισθηματική φόρτιση παρουσίαζε και ο σύζυγός της. Δηλώνει πως άδηλα ξέσπαγε τα νεύρα του στη γυναίκα του, αλλά ήταν τόσο έντονη η πρώτη περίοδος που δε μπορούσε να ελέγξει τίποτα. Η οικειότητα που είχε με τη σύζυγο και τη μητέρα του, ήταν ο λόγος που άθελά του τους εκτόνωνε τα νεύρα και το θυμό του. Προσπάθησε όμως να ηρεμήσει και να γίνει πιο αισιόδοξος γιατί δεν ήθελε να θέσει σε κίνδυνο και διαλύσει ότι πολυτιμότερο είχε, την οικογένειά του. Το κοινό βίωμα της ανεργίας ήταν αυτό που τους βοήθησε να βρουν σχετικά γρήγορα τις ισορροπίες τους.

5.3.5 ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Ο τελευταίος αυτός ερμηνευτικός άξονας αποτελεί περισσότερο μια συνολική αποτίμηση της συνέντευξης. Οι συμμετέχοντες διατύπωσαν τις απόψεις και τα συναισθήματά τους σχετικά με όσα προαναφέρθηκαν στις ερωτήσεις που προηγήθηκαν, εξέφρασαν τις απόψεις τους για το μέλλον και σε όσους χρειάστηκε να δοθεί κάποια διευκρίνιση μιας και η ερώτηση ήταν ελεύθερου περιεχομένου, συμπλήρωσαν απόψεις γενικού περιεχομένου, χρήσιμες για την έρευνα.

Στην πλειοψηφία τους οι πληροφορητές είναι ιδιαίτερα απαισιόδοξοι, απογοητευμένοι και προσπαθούν να έχουν κάποια ελπίδα για το μέλλον στηριζόμενοι στα παιδιά τους. Κάποιοι από τους συμμετέχοντες είναι λιγότερο απαισιόδοξοι και προσπαθούν να ζυγίσουν την κατάσταση (*“Δεν το σκέφτομαι το μέλλον, γιατί αν το σκέφτομαι με πιάνει κατάθλιψη. Περιμένεις να φτιάξει και βλέπεις ότι δε φτιάχνει και πάλι χάγια είναι. [...] Οπότε ζούμε μέρα με τη μέρα. Να περνάει καλά η κάθε μέρα. Εγώ έτσι σκέφτομαι. Δόξα τω Θεό καλά να είμαστε, εμείς και τα παιδιά μας”, “Η κρίση δε με έβαλε κάτω. Και αν πάλι δεν είχα πιάσει δουλειά, θα έβλεπα κάτι άλλο. Νιώθω τυχερός γι'αυτά που έχω”, “Ελπίζω τώρα να γίνουν καλύτερα τα πράγματα. Το εύχομαι. Δε θέλω να τα βλέπω όλα μαύρα. Ελπίζουμε και πιστεύουμε,πιστεύουμε στα καλύτερα.”, “Προσπάθεια χρειάζεται,αν δεν προσπαθεί ο άνθρωπος δε γίνεται. Εύκολο είναι να κλέψεις, να σκοτώσεις,αλλά δε σε πάει πουθενά αυτό, δεν είναι σωστό. Να παλεύουν, αυτό θέλω να κρατήσουν τα παιδιά μου. Γι' αυτό έμαθα και εγώ. Ότι είναι μπροστά τους να το παλεύουν, να προσπαθούν.”).*

Πολλές φορές η ερώτηση σχετικά με το μέλλον, την προοπτική και τον ευρύτερο σχολιασμό όσων έχουν ειπωθεί μέχρι στιγμής στάθηκε αφορμή για πρόσθετη συζήτηση, είτε σχετικά με την οικονομική κρίση, είτε σχετικά με κοινωνικά ζητήματα, κατατέθηκαν προσωπικές απόψεις και βιώματα και από κάποιους έγινε μια συνολική αποτίμηση της κατάστασης. Δεν είναι λίγοι αυτοί που συγκρίνουν τον εαυτό τους με άλλες ομάδες που βρίσκονται σε δυσκολότερη κατάσταση από τη δική τους. Αυτό τους παρηγορεί και ους δίνει κουράγιο να συνεχίσουν. Δεν παραλείπεται βέβαια να γίνει αναφορά σε παλαιότερες δεκαετίες που όχι μόνο υπήρχε οικονομική ευμάρεια, αλλά και οι σχέσεις των ανθρώπων ήταν ποιοτικότερες και ουσιαστικές. Ο Αρμαγεδδών της κρίσης ζημίωσε όχι μόνο οικονομικά τους ανθρώπους, αλλά κυρίως η απουσία απασχόλησης, η μη προσφορά των απαραίτητων στα παιδιά τους και ο περιορισμός των κινήσεων τους καταρράκωσε ψυχολογικά, περιορίζοντας τις κινήσεις τους. Αρκετοί είναι αυτοί που εμφανίζονται συγκρατημένα αισιόδοξοι και διατείνονται πως η υγεία είναι το πολυτιμότερο αγαθό που έχουν. Όλα τα άλλα θα παλέψουν και θα τα αντιμετωπίσουν.

Όσοι από τους πληροφορητές έχουν ακαδημαϊκές σπουδές, έχουν την πεποίθηση ότι θα ανταμειφθούν κάποτε και ότι αυτή η περίοδος ανασφάλειας είναι πρόσκαιρη και ότι αποτελεί απλά μια δοκιμασία. Δεν θα πρέπει να εγκαταλείπει κάποιος με την πρώτη δυσκολία, αλλά με αξιοπρέπεια και πυγμή να αντιμετωπίζει όσα του συμβαίνουν. Όσοι είναι νέοι αισιοδοξούν και όσων η ηλικία έχει περάσει τα όρια της παραγωγικής περιόδου, κάνουν υπομονή κι στηρίζουν τα παιδιά και τους νέους. Σημασία μεγάλη δίνουν στην οικογένεια τους, στους συντρόφους τους και στην ήρεμη και αρμονική σχέση που έχουν μεταξύ τους. Όσο και δυσοίωνα και να είναι τα πράγματα, με χιούμορ και καλή διάθεση θα τα αντιμετωπίσουν. Σκοπός είναι να αντιλαμβάνεται κανείς ότι κάθε κίνηση είτε εντός κρίσης, είτε εκτός περιέχει ρίσκο και να είναι σε θέση να ρισκάρει για να ξεφύγει από αυτό το τέλμα στο οποίο βρίσκεται τώρα. Τέλος κάποιιοι ακόμα, όσο και αν οι εποχές άλλαξαν και οι άνθρωποι έχουν γίνει περισσότερο εγωιστές, αυτοί αρνούνται να αλλάξουν και θα συνεχίσουν να αντιμετωπίζουν τη ζωή με ηθικό και ρομαντικό τρόπο.

5.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να καταδείξει πως μέσα από την συνομιλία των ανθρώπων μπορούν να αναδειχθούν οι απόψεις τους για ζητήματα σχετικά με την κατασκευή της έμφυλης ταυτότητας και ιδιαίτερα στην περίοδο της οικονομικής κρίσης που διανύει η χώρα μας. Τα αποτελέσματα φαίνεται να ανταποκρίθηκαν μερικώς στους ερευνητικούς άξονες, καθώς το δείγμα της έρευνας δυσκολεύτηκε να κατανοήσει πλήρως ερωτήματα που αφορούσαν την κατάθεση απόψεων σχετικά με τους έμφυλους ρόλους και την κατασκευή του κοινωνικού φύλου. Παρατηρείται σε αδρές γραμμές ότι υπάρχει μια φυσικοποίηση της ένταξης των ανθρώπων σε έμφυλες κατηγορίες και η πλειοψηφία των συμμετεχόντων δεν ήταν σε θέση να τις διακρίνει εναργώς. Διακρίνεται μια μεγαλύτερη ευκολία στην κατάθεση απόψεων για την επίδραση της οικονομικής κρίσης ατομικά και οικογενειακά, παρά στην τοποθέτησή τους σχετικά με τις διαφορές των έμφυλων ρόλων στην κοινωνία.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούμε να οδηγηθούμε στα εξής συμπεράσματα:

- Σχετικά με τη σημασία της οικονομικής κρίσης, οι συμμετέχοντες τόνισαν πως είναι κατά βάση οικονομική. Αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στις πάγιες υποχρεώσεις τους, καλύπτουν μερικώς, αλλά ικανοποιητικά τις βασικές τους ανάγκες και δυσκολεύονται να προσφέρουν στα παιδιά τους όλα όσα τους χρειάζονται (ένδυση, φροντιστήρια, χαρτζιλίκι, κ.ά.) για να είναι ικανοποιητικά ενταγμένα στο κοινωνικό σύνολο και αδυνατούν πλέον να έχουν πρόσβαση σε κοινωνικά αγαθά. Το καθεστώς περιστασιακής εργασίας ή μακρόχρονης ανεργίας αμβλύνει το αίσθημα ανασφάλειας και καθιστά τα άτομα ακραιφνώς ευάλωτα. Δεν ήταν λίγοι οι πληροφορητές που τόνισαν πως η μακρόχρονη οικονομική κρίση στην Ελλάδα έφερε και κρίση αξιών -για κάποιους μάλιστα η κρίση αξιών ήταν αυτή που δημιούργησε και την οικονομική κρίση. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε και στην απουσία κοινωνικού κράτους με ελλιπείς δομές στήριξης των ανέργων και των οικογενειών τους. Κύριος προβληματισμός των συμμετεχόντων στην έρευνα είναι ότι με τη συνεχόμενη οικονομική στενότητα και η αδυναμία του κράτος να ανταποκριθεί στις ανάγκες των πολιτών του διαγράφουν ένα μέλλον πιο ζοφερό και δυσοίωνο.
- Σε αντίθεση με τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης που έχει επιβάλει η κρίση, τα υποκείμενα φαίνεται να εντοπίζουν τους κατάλληλους μηχανισμούς ώστε να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στις δυσχέρειες με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι. Για την πλειονότητα των συμμετεχόντων η περίοδος της ανεργίας είναι ταυτισμένη με την περίοδο ανζήτησης εργασίας. Είναι μια περίοδος επώδυνη, που φέρνει τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τις

ανεπάρκειες του, δοκιμάζει τα όρια του και τις σχέσεις του με τους σημαντικούς του άλλους και αποτελεί μια περίοδο επαναξιολόγησης της επαγγελματικής και ακαδημαϊκής του πορείας. Η αναζήτηση εργασίας τους δημιουργεί άγχος, ανασφάλειες και δοκιμάζει τις αντοχές τους. Άξιο λόγου είναι ότι απ' όλους τους συμμετέχοντες επισημάνθηκε ότι η αδυναμία οικονομικής τους ανταπόκρισης στις ανάγκες των παιδιών τους είναι αυτό που τους κάνει κάποιες φορές να λυγίζουν και να απογοητεύονται. Παρόλα αυτά, ακόμα και σε αδρές γραμμές, η οικονομικές δυσκολίες δε φαίνεται να έχουν επιδράσει στον οικογενειακό δεσμό.

- Αναφερόμενοι στη σχέση τους με το κράτος και την ευρύτερη οικογένεια οι απόψεις ποικίλουν. Το σύνολο σχεδόν των πληροφορητών αναφέρει ότι στο αρχικό διάστημα της ανεργίας τους δέχθηκαν κάποιο βοήθημα από το κράτος σε μορφή επιδόματος, αλλά το οποίο κάποια στιγμή διακόπηκε. Η έλλειψη προοπτικής δουλειάς ή η περιστασιακή απασχόληση δηλωμένης ή αδήλωτης εργασίας αποτελεί απόρροια της αγανάκτησης τους απέναντι στο κράτος, στην απουσία κρατικών μηχανισμών προστασίας των ευπαθών ομάδων και στην έλλειψη προοπτικής τους για το μέλλον. Δεν είναι λίγες οι οικογένειες που η μόνη πηγή εσόδων αποτελούν τα κρατικά επιδόματα. Θεσμοί όπως το κοινωνικό ιατρείο, το κοινωνικό παντοπωλείο και τα κοινωνικά φροντιστήρια αποτελούν μια ελπιδοφόρα λύση ανακούφισης των οικογενειών αυτών. Επιπρόσθετα, αρκετοί από τους συνομιλητές υποστήριξαν ότι η παροχή βοήθειας, υλικής ή οικονομικής, από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον είναι ιδιαίτερα σημαντική πλην όμως πενιχρή.
- Ως προς την ανακατανομή των ρόλων με αφορμή την κρίση, οι πληροφορητές κλήθηκαν να απαντήσουν για τους γονεϊκούς και τους έμφυλους ρόλους τους και κατά πόσο αυτοί συμπλέκονται, καθώς και για την άποψή τους σχετικά με τη διαφορά ή μη μεταξύ ανδρών και γυναικών. Στις δηλώσεις των συμμετεχόντων δεν υπήρξαν ευθείς δηλώσεις διαχωρισμού των δυο ρόλων. Μόνο υπόρρητες αναφορές έγιναν. Φαίνεται πως κοινωνικά οι γονεϊκοί ρόλοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τους έμφυλους ρόλους και τα υποκείμενα που μετέχουν σε όλο αυτό δε μπορούν να διακρίνουν διαφορές, καθώς έχουν φυσικοποιηθεί στο καθημερινό τους ρεπερτόριο συμπεριφορών. Ακόμη τους ζητήθηκε να παρουσιάσουν αν η συζυγική τους σχέση επηρεάστηκε από την κρίση. Υπήρξε γενικά μια εσωστρέφεια και λίγοι ήταν αυτοί που θέλησαν να αποκαλύψουν και να καταθέσουν την εμπειρία τους. Ως προς τη σχέση τους απέναντι στα παιδιά συνολικά το δείγμα απάντησε ότι η επίδραση ήταν μόνο ως προς τη μη κάλυψη των αναγκών τους για κοινωνικά αγαθά. Οι βασικές ανάγκες ήταν καλυμμένες και μόνο η ποσότητα των επιπλέον αναγκών συρρικνώθηκε και σε κάποιες

περιπτώσεις μηδενίστηκε. Η αδυναμία αυτή, είναι και ο κύριος προβληματισμός των γονέων. Παρατηρήθηκε ιδιαίτερα από τους άνδρες συμμετέχοντες να τονίζουν ότι δεν ανταποκρίθηκαν στον πατρικό τους ρόλο, να προσφέρουν δηλαδή στην οικογένειά τους υλικά αγαθά. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που υπόρρητα τόνιζαν πως δε μπορούν να ανταποκριθούν στο ρόλο τους και αισθάνονται ότι χάνουν ένα κομμάτι της ταυτότητάς τους. Οι γυναίκες τόνιζαν την απουσία υλικών αγαθών, αλλά έμεναν περισσότερο σε ποιοτικότερα στοιχεία της ανατροφής των παιδιών. Εδώ φαίνεται ξεκάθαρα πως η επικρατούσα νόρμα του “πατέρα κουβαλητή” και της “μητέρας-τροφού-παιδαγωγού” αναδύεται ξεκάθαρα μέσα από το λόγο των ομιλητών. Στα παιδιά δεν παρουσίαζαν την έκταση του προβλήματος που αντιμετωπίζουν, ωστόσο συζητούσαν και σε κλίμα συνεργασίας και συνεννόησης έβρισκαν λύσεις. Στο σημείο αυτό, αξίζει να τονιστεί ιδιαίτερα, ότι ο ανδρικός πληθυσμός του δείγματος επισήμανε emphatically ότι δε γινόταν παρουσίαση του προβλήματος στα παιδιά τους, απλά ανέφεραν ότι έχουν κάποιες οικονομικές δυσκολίες, σε αντίθεση με τις συζύγους τους που δήλωναν ότι συζητούσαν με τα παιδιά - όσο θεωρούσαν σωστό να παρουσιάσουν- το οικονομικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν. Από εξωγλωσσικά στοιχεία και από τις συζητήσεις που προηγήθηκαν και ακολούθησαν των συνεντεύξεων, οι “πατεράδες” δεν επιθυμούσαν να παρουσιάσουν, ιδιαίτερα αν το παιδί τους ήταν αγόρι, την πραγματική εικόνα της κατάστασης προεκτιμένου να αποφύγουν τη ντροπή που θα ένιωθε γι' αυτούς το παιδί τους.

- Με βάση το ρόλο που πρέπει να έχει ένας γονιός στην οικογένεια, λίγες ήταν οι περιπτώσεις που ξεκάθαρα μέσα στο λόγο ο έμφυλος ρόλος ταυτίζονταν με τον γονεϊκό. Για τους περισσότερους το να είσαι γονιός σημαίνει να είσαι δίπλα στο παιδί σου, να το στηρίζεις, να τους προσφέρεις όλα όσα έχει ανάγκη και να το εμπνέεις με ιδέες και αξίες που θα το βοηθήσουν στη μετέπειτα ζωή του. Σε όλο αυτό οι γονείς θα πρέπει να είναι μαζί και να λειτουργούν με κοινό τρόπο, αφοσιωμένοι στην ανατροφή των παιδιών τους. Σε μια δεύτερη ανάγνωση των συνεντεύξεων για τους “πατεράδες” του δείγματος ο πρώτος καιρός της απόκτησης των παιδιών, παρουσιάζονταν ιδιαίτερα δύσκολος, καθώς άλλαζαν οι μέχρι τότε συνήθειές τους, δυσκολεύονταν να συμμετάσχουν στο μέγαλωμα των παιδιών, καθώς εκείνη την περίοδο τα παιδιά χρειάζονταν τη μητέρα τους και η σχέση με τη σύζυγο είχε διαταραχθεί. Σε αντίθεση με τις συζύγους τους παρουσίαζαν ότι η πρώτη αυτή περίοδος ήταν μια περίοδος κρίσης, την οποία προσπάθησαν και ξεπέρασαν. Για τις “μητέρες” του δείγματος, ο ερχομός των παιδιών τους ήταν η πιο σημαντική στιγμή της ζωής τους και δήλωναν πως η πρώτη αυτή περίοδος ήταν κάπως δύσκολη, αλλά προτεραιότητα είχε η ανατροφή των παιδιών. Παρατηρείται λοιπόν ότι ανάλογα με τους ρόλους που

αναλαμβάνουν τα κοινωνικά υποκείμενα προκύπτει και ένα συγκεκριμένο ρεπερτόριο συμπεριφορών. Το φυσικό και αναμενόμενο ταιριάζει αρχικά με ένα κοινωνικό φύλο που στη συνέχεια μπορεί να “αλλάξει φύλο”, λόγω του συνεργατικού κλίματος στην οικογένεια. Η ανατροφή και το μεγάλωμα του παιδιού, καθώς και οι δουλειές του σπιτιού είναι “γυναικεία υπόθεση” που μπορεί να γίνει και “αντρική”, μόνο σε απουσία της εργαζόμενης γυναίκας, ως παροχή βοήθειας. Η ταυτότητα και ο ρόλος της μητέρας υπερκαλύπτει όλα τα υπόλοιπα και μέσα από τις δηλώσεις τους αναπαράγεται η κοινωνική αντίληψη ότι μια γυναίκα ολοκληρώνεται σαν προσωπικότητα όταν γίνει μητέρα. Η ίδια αντίληψη ισχύει και από τη μεριά των συζύγων τους.

- Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζει ότι η πλειονότητα των γονέων δεν διαφοροποιούσαν τη γνώμη τους για την οικογένεια γενικά σε σχέση με αυτή που είχαν για τη δική τους οικογένεια. Οι απόψεις τους ήταν συνυφασμένες και τις περισσότερες φορές ταυτίζονταν με τον τρόπο που ενεργούσαν στη δική τους οικογένεια. Ακόμα και στην ερώτηση που αφορούσε το πως θεωρούν πως είναι ο ρόλος του γονέα γενικά, πλην ελαχίστων, οι απαντήσεις αναφέρονταν στο πως ενεργούν τα υποκείμενα στη δική τους οικογένεια.
- Όσον αφορά την άποψη των πληροφορητών για τα φύλα, η έκθεση απόψεων ήταν περιορισμένη, καθώς το ερώτημα ήταν ανοικτό στο ρεπερτόριο των συμμετεχόντων. Κατά κοινή ομολογία διαφορά ανάμεσα στα φύλα υπάρχει. Πολλοί δεν ήταν όμως σε θέση να τεκμηριώσουν την απάντησή τους. Όσοι όμως προέβησαν σε τεκμηρίωση ανέφεραν την αντικειμενοποίηση της γυναίκας στην εργασία και στην κοινωνία, τη διαφορά ως προς την απόκρισή της σε τομείς εργασίας που μέχρι πρότινος ήταν ανδροκρατούμενοι, στην απουσία μυϊκής δύναμης και στην απόδοση χαρακτηριστικών ευάλωτης ψυχοσύνθεσης. Για αρκετούς ομιλητές δεν είναι πλήρως αποδεκτό και κατανοητό γιατί υπάρχουν διαφορές, αφού δε διακρίνουν κάποια διαφορά πέρα από το βιολογικό τους φύλο. Δε φαίνεται ρητά να διαχωρίζουν τους ανθρώπους με βάση το φύλο τους, αλλά υπόρρητα αναδύονται από το λόγο τους, οι έμφυλοι ρόλοι που απορρέουν από την ύπαρξη του βιολογικού φύλου. Μεγάλο μέρος των υποκειμένων της έρευνας θεωρεί μια συστάδα συμπεριφερών ως φυσική απόρροια του φύλου στο οποίο ανήκουν, όπως γονεϊκοί, κοινωνικοί, επαγγελματικοί ρόλοι. Εκείνο που θα πρέπει να σημειωθεί είναι ότι από την πλειονότητα των ερωτηθέντων έγινε αναφορά σε ζευγάρια του περιβάλλοντός τους που διαπίστωναν ότι υπάρχει έκδηλη διαφοροποίηση ως προς το φύλο. Η αναφορά στα ζευγάρια αυτά γίνονταν για να τα αντιπαραβάλλουν με την οικογένειά τους, καταδεικνύοντας έτσι τη διαφοροποίησή τους. Μάλιστα τονίζουν ότι στις φιλικές τους οικογένειες παρατηρούνταν έντονες έμφυλες

κατηγοριοποιήσεις που έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τη δική τους οικογένεια που δεν υπήρχε κάποιος τέτοιος διαχωρισμός. Σημαντικό είναι να σημειωθεί ότι όσοι συμμετέχοντες προέβησαν στην παραπάνω δήλωση, ήταν κάτι παραπάνω από έκδηλα διανθισμένος ο λόγος τους με νόρμες έμφυλων κατηγοριοποιήσεων. Αναφορά επίσης έγινε και σε προηγούμενες γενιές και εποχές που οι συνθήκες ήταν διαφορετικές. Τα γεγονότα όμως αποδίδονται από την προσωπική οπτική των ομιλητών και δε φαίνεται να ανταποκρίνονται στις γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν. Επικλήσεις για μια γενιά με περισσότερο ήθος, σεβασμό στο διαφορετικό και ουσιαστικά πιο επικοινωνιακή και ανθρώπινη, ταιριάζουν περισσότερο με προσωπικές εμπειρίες των ομιλούντων παρά με γενικές παραδοχές. Επιπλέον σχολιάστηκε από αρκετούς η ραγδαία αύξηση των διαζυγίων, την οποία απέδωσαν στις ρηχές και ανειλικρινείς σχέσεις των σημερινών ζευγαριών. Στο συγκεκριμένο σημείο θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή, καθώς η αναφορά αυτή έγινε με αφορμή τη διαφορά στους έμφυλους ρόλους. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που τόνισαν πως οι πολλαπλοί ρόλοι που έχουν αναλάβει οι γυναίκες, η χειραφέτησή τους και οι σεξουαλική απελευθέρωση των τελευταίων χρόνων, είναι μερικοί από τους λόγους που τα ζευγάρια “διαλύουν” το γάμο τους.

- Εστιάζοντας στη σχέση των ζευγαριών και με βάση τα λεγόμενά τους βασικός παράγοντας που τους βοήθησε να ξεπεράσουν την κρίση είναι η επικοινωνία. Πάνω εκεί στηρίχτηκαν, ώστε να μπορέσουν να ξεπεράσουν τους σκοπέλους. Κοινή ομολογία όλων είναι ότι παρά τις όποιες μικρο συγκρούσεις και να προέκυψαν και παρά το έκρυθμο κλίμα εξαιτίας των πενιχρών οικονομικών απολαβών, η επικοινωνία και η συζήτηση ανάμεσα στο ζευγάρι τους βοήθησε να βρουν ξανά τις ισορροπίες τους και συνεχίσουν την κοινή τους πορεία. Παράλληλα η κατανόηση, ο σεβασμός, η υπομονή, η συγκατάβαση και η παρουσία ειλικρινών αισθημάτων αγάπης περιόρισαν τις επιπτώσεις της κρίσης να είναι μόνο οικονομικές. Από όλους τονίστηκε ότι χρειάστηκε αμοιβαία προσπάθεια ώστε να ξεπεράσουν το πρώτο επώδυνο διάστημα της ανεργίας και στη συνέχεια καθημερινή προσήλωση σε αυτά που πραγματικά έχει ανάγκη μια οικογένεια. Εδώ, φάνηκε περισσότερο ξεκάθαρα και η ουσιαστική στάση των υποκειμένων απέναντι στην ανεργία. Στους άνδρες συμμετέχοντες στην έρευνα η περίοδος της ανεργίας – κατά τα λεγόμενά τους, ήταν μια περίοδος που τους έκανε να χάσουν την αξιοπρέπειά τους, να πάψουν να έχουν τον κεντρικό ρόλο στην οικογένεια, να νιώθουν ότι δεν προσφέρουν, κυρίως όμως ότι η ανεργία τους αφαιρούσε πολλά από τα αντρικά τους χαρακτηριστικά. Κάποιοι ένιωθαν μέχρι και ντροπή που δούλευε η σύζυγος και αυτοί αναγκάζονταν να μένουν “άπραγοι” στην οικογενειακή εστία, χωρίς να μπορούν να προσφέρουν τίποτα. Θεωρούσαν την αλλαγή αυτή στην καθημερινότητα τους παράταιρη και παράλογη και ότι είναι μια κατάσταση από την οποία

πρέπει να εξέλθουν σύντομα, αλλιώς θα είχε καταστροφικές συνέπειες γι' αυτούς. Κυριότερη αιτία της τωρινής τους κατάστασης αποτελούσε ο σαθρό και ανάξιο πολιτικό σύστημα του παρελθόντος. Τέλος, από την πλειονότητα ρητά ή υπόρρητα διαπιστώθηκε ότι σημασία έχει να είναι καλά σαν οικογένεια. Όλα όσα προκύψουν στην πορεία, έχοντας έναν γερό και ασφαλή οικογενειακό δεσμό θα μπορέσουν να τα ξεπεράσουν.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η «ανακάλυψη» του φύλου οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό ή την εξολοκλήρου αμφισβήτηση των ανθρωπολογικών κατηγοριών που είχαν αποτελέσει τα αρχικά συμφραζόμενα ή τις προϋποθέσεις της: Επιστήμη, και πολιτική στράτευση, πράξη και θεωρία, άτομο και κοινωνία, πολιτισμική ταυτότητα και διαφορά, υποκείμενα και αντικείμενα της εθνογραφίας, δράση και δομή, συμβολικό και πραγματικό, και, πάνω απ' όλα, φύση – βιολογία, κοινωνία – πολιτισμός. Πρόκειται περίπου για το σύνολο των αναλυτικών εννοιών της ανθρωπολογίας. Η ιδέα ότι το φύλο είναι της κοινωνίας και του πολιτισμού και όχι της φύσης και της βιολογίας δεν είναι μόνον «εννοιολογικό εργαλείο» που λύνει προβλήματα, αλλά και εργαλείο που έχει επίσης δημιουργήσει προβλήματα, η λύση των οποίων δεν είναι προφανής. Ίσως αυτό είναι δείγμα της ζωντανίας της. Η παραδοχή σύμφωνα με την οποία η σχέση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι μια σχέση αντίθεσης, με την έννοια ότι το ένα είναι ό,τι δεν είναι το άλλο, αποτέλεσε τη βάση και τον κεντρικό άξονα της προβληματικής για το φύλο. Σήμερα, η παραδοχή αυτή αμφισβητείται. Ωστόσο, η υπέρβαση της αντίθεσης μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι δύσκολη, καθώς η αντίθεση αυτή εμφανίζεται από τη μια ως γόρδιος δεσμός, και από την άλλη ως νήμα, που αν το χάσουμε, θα βρεθούμε στη θέση εκείνων του λαβυρίνθου - στο μέτρο μάλιστα που το φύλο δεν αφορά μόνο το που αλλά και το ποιοι είμαστε, σε πολύ χειρότερη.

Η αναγωγή του «κοινωνικού φύλου» σε «αναλυτικό εργαλείο» σήμαινε ότι η έννοια αυτή έπρεπε να αποσυνδεθεί από τις πολιτισμικά συγκεκριμένες πολιτικές διεκδικήσεις με τις οποίες είχε συνδεθεί, ή καλύτερα, εξέφραζε, αλλά επίσης ότι έπρεπε να οριστεί με σαφήνεια, και συγκεκριμένα, να αποκαθαρθεί από ενδεχόμενες λανθάνουσες βιολογικές αναφορές. Εύλογα, η κατάδειξη της αυτονομίας του κοινωνικού φύλου από το βιολογικό, όπως παλιότερα της αυτονομίας της κοινωνικής συγγένειας από τη βιολογική, και του ρατσισμού από τα υποτιθέμενα βιολογικά γνωρίσματα των φυλών ήταν κύριο μέλημα. Στο επίπεδο της εθνογραφίας το να δείξει κανείς ότι το φύλο δεν είναι της βιολογίας σήμαινε να δείξει ότι εκδοχές του είναι πολλές και ποικίλες ακριβώς γιατί κατασκευάζονται με τους ιδιαίτερους όρους της κάθε κοινωνίας ή του κάθε πολιτισμού. Η αναζήτηση των παραγόντων που συμβάλλουν σε κατά φύλα ανισότητες σε διαπολιτισμικό επίπεδο – αναζήτηση που αποτελούσε προτεραιότητα για την ανθρωπολογία των γυναικών – εγκαταλείπεται τώρα ως αδιέξοδη, καθώς η ταξινόμηση των ανθρώπων άνδρες και γυναίκες και η ιδέα ότι αυτές οι κατηγορίες είναι ομοιογενείς στο εσωτερικό τους και ότι οι ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ τους είναι όμοιες παντού δεν μπορεί παρά να θεμελιώνεται σε βιολογικά κριτήρια.

Η εικόνα της διαπολιτισμικής ποικιλομορφίας που προκύπτει από τις σχετικές περιγραφές αφορά όχι μόνο τη δράση των έμφυλων κοινωνικών υποκειμένων, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους αυτά προσλαμβάνουν τις σχέσεις ισότητας ή ιεραρχίας μεταξύ τους. Στο πλαίσιο αυτό οι διαφορετικές σημασίες και αξίες που διαφορετικές κοινωνίες αυτές αποδίδουν στο φύλο αναδεικνύονται ως συστατικά στοιχεία της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της κάθε μιας. Το φύλο δηλαδή ανάγεται σε κατηγορία διαπολιτισμικής σύγκρισης, λειτουργεί ως πρίσμα μέσα από το οποίο αναδεικνύεται η ετερογένεια των πολιτισμών. Από την άλλη όμως, λειτουργεί επίσης ως πρίσμα μέσα από το οποίο αναδεικνύονται διαφορές και συγκρούσεις στο εσωτερικό των επιμέρους κοινωνιών ή πολιτισμών που, στο πλαίσιο της κλασικής ανθρωπολογίας, προσεγγίζονταν ως ομοιογενείς, συνεκτικές ολότητες. Στο μέτρο που οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις που δημιουργούνται με βάση το φύλο διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία, η έμφαση στην εσωτερική ανομοιογένεια δεν υπονομεύει αναγκαστικά ούτε την ιδιαιτερότητα της εκάστοτε κοινωνίας ούτε την εικόνα της πολιτισμικής ετερογένειας που προκύπτει από τη συνύπαρξή τους – ενδεχομένως, μάλιστα, την ενισχύει.

Ωστόσο, αν οι έμφυλες πρακτικές και οι λόγοι για το φύλο ποικίλλουν ανάλογα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα στα οποία οι άνθρωποι μπαينوβγαίνουν, αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν μία ταυτότητα που ανταποκρίνεται στο φύλο τους, αλλά πολλές, και ότι αυτές μπορεί να βρίσκονται σε αντιπαλότητα ανάλογη με εκείνη του νοικοκυριού προς το καφενείο, ή σπιτιού προς το δρόμο. Σημαίνει επίσης ότι, και πάλι ανάλογα με τα συμφραζόμενα, το φύλο διαπλέκεται με άλλες διαστάσεις της ταυτότητας, όπως η ηλικία ή η κοινωνική τάξη. Από τη σκοπιά αυτή οι εκδοχές του κοινωνικού φύλου πολλαπλασιάζονται, αλλά και διασπώνται στις επιμέρους συνιστώσες του. Η έννοια του κοινωνικού φύλου αναφέρεται σε σημασίες και αξίες ρητές και λανθάνουσες, μοντέλα κυρίαρχα και άφωνα, σωματικές εμπειρίες που μπαίνουν σε λόγια και άλλες που ανθίστανται, διεκδικήσεις άμεσες και έμμεσες, συμπεριφορές παρατηρήσιμες και αθέατες στάσεις, προτιμήσεις, επιθυμίες και φόβους που εκφράζονται ρητά και άλλες που ενδεχομένως λανθάνουν της συνείδησης. Αντίστροφα, όλα τα παραπάνω συνιστούν σκοπιές από τις οποίες το φύλο προσδιορίζεται με λίγο ή πολύ διαφορετικό κάθε φορά τρόπο.

Η συζήτηση γύρω από τις ταυτότητες είναι πολύ σημαντική κι επίκαιρη και είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα οπτική μέσα από την οποία μπορούμε να εξετάσουμε το προνόμιο και τα σημεία στα οποία τέμνονται οι διαφορετικές εκφράσεις εξουσίας και καταπίεσης που σχηματίζουν το κοινωνικό μας πλαίσιο. Οι πολιτικές ταυτοτήτων όπως ονομάζονται, δίνουν τη δυνατότητα σε πολλούς διαφορετικούς ανθρώπους να επαναπροσδιορίσουν τη θέση τους μέσα στον κόσμο αλλά και την προσωπικότητά τους απέναντι στην επιβεβλημένη κανονικότητα. Ο προσωπικός ορισμός της ταυτότητάς μας, παρέχει για την κάθε μία/έναν μας ένα σημείο από το οποίο εξετάζει κανείς τον

εαυτό του, τη θέση του στο πλέγμα εξουσίας, τις σχέσεις του, τις αλληλοεξαρτήσεις του, τους δεσμούς του με την ίδια την κοινωνία. Η επιμονή στη λογική της ομοιομορφίας έχει ως αποτέλεσμα τη συστημική αποσιώπηση και αορατότητα κι έχει διπλή πηγή: από τη μία το ίδιο το κοινωνικό πλαίσιο εκφράζει την 'υπεροχή' της κανονικότητας μέσα από τη δημιουργία του ανθρώπου - κανονικού, του ανθρώπου- βάση. Από την άλλη, υπάρχουν τμήματα προοδευτικών κινημάτων που αντιστέκονται στην ιδέα της ταυτότητας και του αυτοπροσδιορισμού, αντιμετωπίζοντας τις έννοιες αυτές ως διασπαστικές, ως εμπόδιο προς μια κοινωνία χωρίς καταπιέσεις. Το πρόβλημα μ' αυτήν τη λογική είναι πως μέχρι να δημιουργηθεί μια τέτοια κοινωνία, η πραγματικότητα των βιωμάτων μας είναι τέτοια που οι ταυτότητες και η ανάπτυξη πολιτικών σχετικών με τις ταυτότητες μας, είναι απαραίτητη.

Η ανάπτυξη των πολιτικών ταυτοτήτων είναι αυτό που κάνει δυνατή την ανάλυση των βιωμάτων μας των σχετικών με τη βία, την καταπίεση, την περιθωριοποίηση, σε ένα θεωρητικό πλαίσιο όπου αυτές και αναγνωρίζονται, και έχουν αξία, και δημιουργούνται συνθήκες και ιδέες για την αντιμετώπισή τους. Η αποσιώπηση των ταυτοτήτων μας είναι πράξη βίας και επιθετικότητας απέναντι στα βιώματά μας, στις ζωές μας και είναι κάθετα αντίθετη με την έννοια πως «το προσωπικό είναι πολιτικό». Η κυρίαρχη κανονικότητα επιθυμεί ομοιογένεια και αφομοίωση και οι πολιτικές ταυτοτήτων είναι ενεργή αντίσταση σ' αυτό.

Αναφορικά με την παρούσα έρευνα, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι έγινε προσπάθεια κατάδειξης της κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Αρχικά αποτυπώθηκε εναργώς πως η πολιτική οικονομικής λιτότητας που εφαρμόζεται τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας έχει αρνητικές επιδράσεις στις οικογένειες των ανέργων. Οι οικογενειακές σχέσεις δείχνουν να μην έχουν επηρεαστεί, έχουν βελτιωθεί μάλιστα καθώς η κρίση τους έκανε να συνειδητοποιήσουν τη σημαντικότητα των οικογενειακών τους σχέσεων. Από την πλειονότητα καταδείχθηκε ότι ο γονεϊκός ρόλος μόνο τον πρώτο καιρό άλλαξε λίγο τις ισορροπίες μέσα στην οικογένεια. Ο γονεϊκός και ο έμφυλος ρόλος φαίνεται να ταυτίζονται και να προκύπτει μέσα από αυτήν την ταύτιση ένα ρεπερτόριο συμπεριφορών απόλυτα συνδεδεμένο με το κοινωνικό φύλο. Η διαφορά των έμφυλων ρόλων μέσα στην κοινωνία, καθώς και η διαφορά του γονεϊκού από του έμφυλου ρόλου δυσκόλεψαν τους ερωτηθέντες. Δυσκολία παρουσίασαν και στην κατάδειξη της σχέσης μεταξύ τους, με αρκετούς από τους ερωτηθέντες να νιώθουν ότι βρίσκονται σε θέση άμυνας και να απαντούν μονολεκτικά ή λακωνικά. Παρόλα αυτά, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι

Προέκυψαν αρκετά στοιχεία από την παρούσα έρευνα, εφελτήριο για περαιτέρω έρευνες, αναφορικά με την κρίση και τους έμφυλους ρόλους. Αρχικά, ως προς την ανακατανομή των ρόλων

εξαιτίας της κρίσης, ακόμα κι αν τα υποκείμενα διατείνονται ότι δεν υπάρχει διαφοροποίηση έμφυλης και γονεϊκής ταυτότητάς, μια προσεκτική ανάλυση του λόγου τους θα καταδείξει τα φυσικοποιημένα ρεπερτόρια έμφυλης κατηγοριοποίησης. Έχοντας μεγαλώσει σε ένα τόσο έντονο κατηγοριοποιημένο κοινωνικό περιβάλλον, είναι δύσκολο να διακρίνουμε σε αδρές γραμμές, ρόλους και κατηγορίες που έχουν διακριτές συνιστώσες μεταξύ τους, καθώς αυτές έχουν φυσικοποιηθεί. Φαίνεται λοιπόν, ότι η απόδοση έμφυλης ταυτότητας γίνεται προκειμένου να ενταχθεί το άτομο σε μια κατηγορία, μια ομάδα, σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο ώστε να έχει την αίσθηση ότι ανήκει κάπου και έτσι να μπορεί να (αυτό-) προσδιορίζεται. Επιπρόσθετα, το κοινωνικό φύλο δημιουργείται με ανεξάρτητα από την κρίση, όμως οι κοινωνικές ανακατατάξεις και η ρευστότητα του κοινωνικού γίνεσθαι, αλλάζουν την υπάρχουσα κουλτούρα και τα άτομα επιθυμώντας να προσδιοριστούν με κάποιο τρόπο στρέφονται σε πιο σταθερές αναφορές ταυτότητας. Έτσι, γίνεται μια “επιστροφή” σε αντιλήψεις και συμπεριφορές του παρελθόντος, κοινωνικά μαθημένες, ως μου επιτραπεί ο όρος, πιο παραδοσιακές, με σκοπό να εξασφαλίσουν μια εικονική σταθερότητα και ασφάλεια μέσα στην επικρατούσα αναταραχή.

Έχει ιδιαίτερη σημασία, ότι το βιολογικό φύλο ορίζεται, και κατά τις αναφορές των συμμετεχόντων και κατά τη διεθνή βιβλιογραφία, ως πεπρωμένο. Από την άλλη το κοινωνικό φύλο είναι κάτι πιο δυναμικό και ρηξικέλευθο, λόγω του ότι κατασκευάζεται από την ίδια την κοινωνία. Με άλλα λόγια, οι συμπεριφορές που απορρέουν από το βιολογικό φύλο και αποδίδονται στο κοινωνικό έχουν μια φύση πιο εξουσιαστική και καθηλωτική. Κατά συνέπεια το βιολογικό φύλο είναι κάτι το αναπόφευχτο, ενώ το κοινωνικό κάτι πιο κριτικό και αμφισβητήσιμο. Στη θεωρία για το φύλο, το κοινωνικό φύλο υπάρχει μέσα στην κοινωνία, καθώς δημιουργείται ή απορρέει από αυτή. Η οικονομική κρίση που βιώνει η χώρα μας οδηγεί τις έμφυλες κατηγοριοποιήσεις να μετεξελιχθούν σε κάτι πιο αυστηρά περιχαρακωμένο, σαν μια αρνητική συνέπεια της προοδευτικής εξέλιξης της κοινωνίας, σαν ένα κακέκτυπο του σύγχρονου ανθρώπου. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να πούμε ότι το φύλο συμπλέκεται και με άλλες ταυτότητες (εθνική, κοινωνική, φυλετική κ.ά.) και όλα μαζί δημιουργούν μια νέα ταυτότητα, πιο εσωστρεφή και μονεταριστική με σκοπό να μπορέσει το άτομο να (αυτο-) προσδιοριστεί, να οριοθετηθεί και έτσι να προστατευθεί από τον απειλητικό Άλλον, το διαφορετικό και το ανοίκειο.

Σε μια επανάληψη της έρευνας, κρίνεται σημαντικό να διερευνηθεί η άποψη των ατόμων για τα φύλα σήμερα, κατά πόσο διαφοροποιούνται και πως υπάρχουν μέσα το κοινωνικό πλαίσιο. Βέβαια ενδιαφέρον θα ήταν και η διερεύνηση της ανάδυσης των νέων ταυτοτήτων που προκύπτουν από την οικονομική κρίση και κατά πόσο αυτές οι νέες ταυτότητες κατασκευάζονται και εξελίσσονται, όχι μόνο στο καθημερινό ρεπερτόριο των υποκειμένων, όσο και στην κοινωνική τους δράση. Επιπλέον ο διαχωρισμός σε “Εμείς” και οι “Άλλοι” που είχε μέχρι τώρα εθνικό και εθνοτικό

χαρακτήρα και στην περίοδο της κρίσης διευρύνθηκε, αξίζει να παρατηρηθεί ποια θα είναι η εξέλιξή του τα επόμενα χρόνια της κρίσης. Θα πρέπει ακόμη το δείγμα να συλλεχθεί με προσοχή και με βάση την καταλληλότητά του και οι συνεντεύξεις να γίνουν σε χώρο κατάλληλο όπου θα μπορούν οι ομιλητές να συνομιλούν με άνεση και ηρεμία. Η μέθοδος της ημιδομημένης συνέντευξης κρίνεται ο κατάλληλος, μιας και τα υποκείμενα επιχειρηματολογούν και διατυπώνουν χωρίς περιορισμούς τις απόψεις τους. Ενδεχομένως ένα μεγαλύτερο δείγμα να καταδείκνυε εναργέστερα τους στόχους των ερευνητικών αξόνων της έρευνας. Ακόμη, κρίνεται πως κατάλληλη θα ήταν και η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης, την οποία δεν είχα τη δυνατότητα να πραγματοποιήσω. Αξίζει όμως να αναφέρουμε πως ο προσωπικό τόνος κάποιων ερωτήσεων ήταν ο κύριος παράγοντας που τα υποκείμενα δεν μπόρεσαν να καταθέσουν τις εμπειρίες τους, σύμφωνα με τις προσδοκίες του ερευνητή. Ένας οδηγός συνέντευξης με πιο εστιασμένες και με σχετικά κλειστού τύπου ερωτήσεις πιθανώς να βοηθούσε στην ανάσυρση των προσωπικών τους πεποιθήσεων και αντιλήψεων. Η έρευνα για το φύλο και τις ταυτότες, σε μια περίοδο σαν αυτή της οικονομικής κρίσης φαίνεται να παρουσιάζει ενδιαφέρον και να προσφέρει πλούσιο υλικό προς μελέτη τόσο για τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα, όσο και για τις σχέσεις τους, καθώς και για το πως όλα αυτά συμπλέκονται κι εξελίσσονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Butler, J., (2009), *Αναταραχή φύλου-Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
- Evans, M. (2003), *Φύλο και κοινωνική θεωρία*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
- Jenkins, R., (2007), *Κοινωνική ταυτότητα*, Αθήνα: ΣΑΒΒΑΛΑΣ
- Κοκκινάκη, Φλ. (2006), *Κοινωνική ψυχολογία-Εισαγωγή στη μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς*, Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΟ
- Maruani, M. (επιμ.) (2006), *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες-Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
- Μαριόλης Θ. (2011) Ελλάδα, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Οικονομική Κρίση*. Αθήνα: Εκδόσεις Matura.
- Μπακαλάκη, Αλ. (επιμ.) (1994), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*. Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
- Μποζατζής, Ν. & Δραγώνα, Θ. (επιμ) (2010), *Κοινωνική ψυχολογία-Η στροφή στο λόγο*, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας*. Αθήνα: ΣΑΒΒΑΛΑΣ
- Παπαταξιάρχης, Ε. - Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) (2006), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ
- Potter, J., Wetherell M., (2007), *Λόγος και Κοινωνική ψυχολογία-Πέρα από τις στάσεις και τη συμπεριφορά*, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
- Sapsford, R., Still, A., Miel, D., Stevens, R., Wetherell, M., (επιμ.) (2005), *Η θεωρία στην κοινωνική ψυχολογία*, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
- Στρατηγάκη, Μ. (2006), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ
- Τσαλίκη Π. & Τσουλφίδης Λ. (2013) *Δοκίμια Πολιτικής Οικονομίας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλας.
- Τσουλφίδης, Λ. (2013) *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Wetherell, M. (επιμ) (2004), *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΟΔΗΓΟΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

1. Πόσο καιρό είστε άνεργος/η;
2. Πόσο καιρό ψάχνετε για δουλειά;
3. Υπάρχει κάποια ενίσχυση από το κράτος; Ποια είναι αυτή και με τι τρόπο;
4. Υπάρχει κάποια ενίσχυση από το οικογενειακό περιβάλλον;
Αν ναι, με ποιον τρόπο σας παρέχετε και με ποια συχνότητα;
5. Πως βιώνετε αυτή την κατάσταση (ανεργία, αναζήτηση εργασίας);
6. Τι σημαίνει για σας κρίση;
7. Πως βιώνετε σαν οικογένεια την κρίση;
8. Σας έχει επηρεάσει; Με ποιον τρόπο;
9. Κατά τη διάρκεια της κρίσης, έχετε αλλάξει σα γονιός;
10. Ποιος πιστεύετε ότι είναι ο ρόλος του κάθε γονέα στην οικογένεια;
11. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του κάθε γονέα στη δική σας οικογένεια;
12. Ποια είναι η εικόνα σας για τα φύλα σήμερα; (άντρας, γυναίκα)
13. Θεωρείτε ότι υπάρχει σήμερα διαφορά ανάμεσα στα φύλα;
14. Οι ρόλοι των φύλων είναι διαφορετικοί; Ποια η γνώμη σας;
15. Ο ρόλος σας σα γονιός έχει επηρεάσει τη σχέση το/τη σύζυγο;
16. Με το/τη σύζυγο τι σχέση έχετε;
17. Πως είναι η σχέση σας;
18. Ποια η συμπεριφορά σας απέναντί του/της;
19. Επηρεάστηκε η σχέση σας με τον/τη σύζυγο εξαιτίας της κρίσης;
20. Πως νιώθετε και ποια η σημασία για όλα όσα προαναφέρθηκαν;